UMMANA DÖKÜLEN IRMAKLAR-II

Mehmet Âkif Ersoy'un Dost Çevresi

PENDİK BELEDİYESİ

Bir İslamcı Düşünür ve Sadrazam
Said Halim Paşa

Yrd. Doç. Dr. M. Hanefi Bostan

İstanbul, 2017

SAİD HALİM PAŞA
Yrd. Doç. Dr. M. Hanefi Bostan

Proje Koordinatörü:
Öznur CANAYAKIN
(Pendik Belediye Başkan Yardımcısı)

Proje Sorumlusu:
Nuri SİNCANLI
(Pendik Belediyesi Kültür İşleri Müdürü)

Editör:
Turgay ANAR

Basım Tarihi: Aralık 2017

© Eserin yayın hakları, Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı'na aittir. İzinsiz kopyalanamaz veya çoğaltılamaz. Kitapların içindeki görseller M. Ruyan SOYDAN koleksiyonundan alınmıştır. İzinsiz kullanılamaz.

Kapak/kapak Uygulama: **Yunus KARAASLAN**

Mizanpaj: **DBY Ajans**

Yapımcı Firma:
İdeal Kültür Yayıncılık
(Kültür Bakanlığı Sertifika No: 12669)
Topkapı Mah. Kahalbaşı Sok. 31/1 Fatih-İstanbul
Tel: +90 212 528 85 41

Baskı ve Cilt:
Karist Baskı Çözümleri Ltd. Şti.
Kültür Bakanlığı Sertifika No: 22827
Yeşilköy Mah. EGS Business Park,
B2 Blok, No: 8/20 34149 Bakırköy-İstanbul.
Tel: +90 212 465 92 48.

ISBN: xxxxxx

Bu eser, Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı ile Pendik Belediyesi'nin ortaklaşa yürüttüğü "Ummana Dökülen Irmaklar: Mehmet Âkif Ersoy'un Dost Çevresi" adlı proje kapsamında yayımlanmıştır. Bu yayının içeriğinden sadece yazarları sorumludur.

MEHMET ÂKİF ERSOY FİKİR VE SANAT VAKFI

PENDİK BELEDİYESİ

İçindekiler

Takdim / 7
Dr. Kenan ŞAHİN
Pendik Belediye Başkanı

Sunuş / 9
Doç. Dr. Turgay ANAR
MAE Vakfı

I. Said Halim Paşa'nın Hayatı / 13

II. Said Halim Paşa'nın Şahsiyeti / 21

III. Said Halim Paşa'nın Eserleri / 27

IV. Said Halim Paşa'nın Fikirleri / 41

V. Mehmed Akif'le Dostluğu / 79

Değerlendirme ve Sonuç / 89

Kaynakça / 101

Takdim

Dr. Kenan ŞAHİN

Pendik Belediye Başkanı

Mehmet Âkif Ersoy, yaşadığı coğrafyanın ve şuurlu bir Müslüman, şair ve mütefekkir olarak Türk-İslâm âleminin uyanık bir beyni ve dürüst vicdanıdır. Onun çabası, Müslümanların içinde bulundukları ataletten kurtulmasını sağlamış, "inanç", ahlâk", "vicdan" ve "bilim" eksenli yeni bir dirilişin müjdecisi olmuştur. Millî şairimiz Mehmet Âkif Ersoy'un fikirlerinin böyle bir müjde ile anılmasının gerçeklikle de bağlantısı vardır. O hiçbir zaman pozitif bilimlere karşı olumsuz bir tavır almamıştır. Aynı zamanda dinî ilimlerde de kendini yetiştirmiş "mütebahhir" bir şair olarak milletinin geleceği için birçok önemli görevler ifa etmiştir. Ayrıca milletimizin bu topraklarda geçirdiği maddî ve manevi safahatı iyi bilmesi ve çağını iyi tanıması da onu değerli bir "mütefekkir" yapmaktadır.

Pendik Belediyesi olarak "İstiklâl Marşımızın" şairi olan Mehmet Âkif Ersoy'un hatırasına her açıdan hürmet göstermek, bizim için öncelikli prensiplerimizdendir. Bu hassasiyetimizi *Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı* ile birlikte yürüttüğümüz bir proje ile taçlandırmak istedik. Değerli vakıf yetkilileri, yazar ve akademisyenlerle bir araya gelerek Mehmet Âkif Ersoy'un hayatındaki temel direklerden biri olmasına rağmen, biraz karanlıkta kalan dost ve yakın çevresini gün yüzüne çıkarmak ve Âkif'i merkeze alarak bir kütüphane kurmak üzere yola çıktık. Elinizde tuttuğunuz bu eser, işte bu anlamlı projenin mahsulü olan bir serinin içinde yer almaktadır.

Bu projede bizimle birlikte çalıştıkları için *Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Başkanı* Sayın Mehmet Cemal Çiftçigüzeli'ne, projenin yürütücüsü ve editörü Sayın Doç. Dr. Turgay Anar'a, her biri alanında uzman olan kıymetli yazarlarımıza ve özellikle Mehmet Âkif Ersoy ile ilgili zengin koleksiyonunu bize açan Sayın M. Ruyan Soydan Beyefendi'ye teşekkür ederim.

Sunuş

Doç. Dr. Turgay ANAR

Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Adına

Yaşadıkları zamanı tek başlarına dolduracak kadar değerli işler yapmış, eserler bırakmış, önemli devlet görevleri icra etmiş nice insanlar vardır. Onları tanımak, aynı zamanda o devrin "iç hayatını", o milletin "varlık sancılarını" ve aynı zamanda o milleti "var eden" temel dinamikleri de tanımak anlamına gelir. Milletlere yol gösteren bu nevi "hezarfen" şahsiyetlerin izinden gidildiğinde yolumuz, bu "umman" şahısları çeşitli vesilelerle besleyen ırmaklara da açılır ve sonunda şöyle düşünmeye başlarız: *Bu uçsuz bucaksız ummanı besleyen, engin dağları ve bin bir türlü engelleri aşarak ona su taşıyan ırmakları görüp, üzerinde düşünmeden ummanın bütününü anlamak mümkün müdür?* İşte yakın tarihimizde "hayatı", "davası", "ahlâkı", "şairliği", "inancı" ve "milleti" için

hiçbir şahsi hesap gütmeden hareket eden, inandığı değerlere ihaneti bir an bile düşünmeyen bir insan yaşamıştır: Mehmet Âkif Ersoy… O, bir "karakter adamı" ve "karakterinin de adamı" olarak yakın tarihimizde en dikkat çekici simalardan birdir. Onun hayatı, eserlerine de akseden bir sanat şaheseri; eserlerine akseden hayat ise onun riya bulaşmamış tertemiz bir yüzüdür.

Bu "tertemiz" hayatın ve eserlerin varlığı Türk milleti için nerdeyse bir hazine değerindedir. Onun hayatına çeşitli açılardan projeksiyon tuttuğumuz takdirde, yaşadığımız çağı ve gelecek zamanları da aydınlatabilecek birçok "ışık huzmesine" ulaşabiliriz. Türk edebiyat tarihinde ve milletinin vicdanında silinmez izler bırakan büyük şair Mehmet Âkif'in vefatının üzerinden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen, millî şairimizin hayatının ayrıntılarına dair maalesef cevaplanması gereken daha birçok soru bulunmaktadır. Bir "ummanı" çeşitli açılardan besleyen, Mehmet Âkif'i belki de Mehmet Âkif olmasına imkân tanıyan bu "ırmaklarla" birlikte okumak, düşünmek, irdelemek ve tanımak onun hatırasına gösterilebilecek bir hürmet ve aynı zamanda onu ve onun eserlerini yeniden çok yönlü bir okuma faaliyetidir. Şimdiye kadar birçok yönüyle incelenen, irdelenen ve hatta kıyasıya eleştirilen Mehmet Âkif'in, şahsiyetini bir "ışık huzmesi" gibi çevreleyen dost çevresinin üzerinde nedense hemen hiç durulmamıştır. Çevresindeki dostlarıyla birlikte koca bir "çınar" ağacını anımsatan Mehmet Âkif Bey; asıl şahsiyetini, çevresine dal budak salan dalların oluşturduğu samimi "atmosfer" ile bulmuştur. "Çınar ağacının" toprağın derinlerine doğru

saldığı ve bir insanı değil de belki daha çok bir medeniyeti ayakta tutan "kök"lerine daha yakından baktığımızda onun başını göklere neden dimdik salmaya devam ettiğini daha iyi anlayabiliriz. Bu ırmak ve köklerde kimler yoktur ki? Babanzâde Ahmed Naim'den Eşref Edib'e, Midhat Cemal'den Şerif Muhiddin Targan'a, Said ve Abbas Halim Paşalardan Ömer Rıza Doğrul'a, Hasan Basri Çantay'dan Ali Rıfat Çağatay'a, Hafız Âsım Şakir'den Muallim Vahyi'ye, Mahir İz'den Fuad Şemsi Bey'e, Ali Şevki Hoca'dan Muhammed Abduh'a… Her biri yakın tarihimizin kıymetli simaları olan bu insanlar, Mehmet Âkif'le uzaktan yakından temasta bulunmuş, dostluğunu kazanmış ve sohbet halkasının bir parçası olmuştur.

Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı ile *Pendik Belediyesi*, onun dikkatlerden kaçmış bu yönünü aydınlatmak amacıyla "milli şairimizin" dost ve yakın çevresini ortaya çıkarıp onların hayatlarına odaklanan bir proje başlatmış, ciddi bir emek neticesinde bu projeyi nihayetlendirmiştir. Elinizdeki eser/ler, her biri alanında uzman olan yazar ve akademisyenlerin, "titiz" bir çalışma yürüterek vücuda getirdikleri emek mahsulleridir. Davetimize icabet eden bütün yazarlarımıza teşekkür ederken, ana çerçeve dışında kendilerinin metinlerine hiçbir şekilde müdahale edilmediğini özellikle belirtmek isteriz.

Bu projenin asıl mimarı, bir Âkif muhibbi olmanın yanı sıra şairin *"evlâd-ı manevîsi"* olarak gördüğümüz, uçsuz bucaksız gönlü ile birlikte kıymetli Mehmet Âkif Ersoy koleksiyonunu da bizlere açarak bu projenin imkân sahasına çıkmasına zemin hazırlayan, dolayısıyla elinizdeki eser (ler)in gerçek sahibi, yıllardır peşinden gittiği

Mehmet Âkif'e ait her izi, hatırayı bir mübarek emanet olarak görüp yarınlara taşıyan M. Ruyan Soydan Bey'dir. Kendisine sonsuz teşekkürler ederiz.

Bu kıymetli çalışma hiç şüphesiz, okyanusu gösteren bir damla gibi, ciddi bir gayretin ve fedakârlığın neticesinde ortaya çıkmıştır. Varsa hatalar, bunlara nazar-ı müsamaha ile bakılmasını rica ederken, Mehmet Âkif'in de sık sık zikrettiği, Şirazlı Sa'dî'nin, *"Ayıp arayan göz hüner görmez; rıza gözü kördür kusur* görmez*!"* prensibini hatırlatmak isteriz. Bu çalışmanın bir mukaddime olarak diğer Âkif çalışmalarına vesile olmasını dilerken, son olarak desteklerinden dolayı *Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı* başkanı Sayın Mehmet Cemal Çiftçigüzeli'ne, böyle kapsamlı bir projenin gerçekleşmesinde maddi ve manevi hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan ve her aşamasında desteğini esirgemeyen Pendik Belediye Başkanı Sayın Dr. Kenan Şahin'e teşekkür ederiz.

I

Said Halim Paşa'nın Hayatı

Mehmed Said Halim Paşa 19 Şubat 1864'de Kahire'de dünyaya geldi (Sicill-i Ahval, nr. 25, 121). Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olup babası Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) üyesi Prens Halim Paşa, annesi Vicdan Hanım'dır (Tugay 2013: Aile ağaçları No 7). Dedeleri Anadolu'dan Kavala'ya göç etmiş olan bir Türk ailesidir (Turgay, 115).

Prens Mehmed Said Halim Paşa, Prens Halim Paşa'nın en büyük oğlu olup, Prens Mehmed Abbas Halim Paşa, Prens Mehmed Ali Halim Bey ve Prens Mehmed İbrahim Halim Bey olmak üzere üç erkek kardeşi, ilk ikisi çocuk yaşlarda vefat eden Prenses Ayşe Tevfika, Prenses Fatma ile Prenses Zehra, Prenses Nazlı, Prenses Emine, Prenses Rukiye ve Prenses Kerime olmak üzere yedi kız kardeşi bulunmaktaydı.

Ailesi ile birlikte 1870'de İstanbul'da yerleşen Said Halim, ilköğrenimini özel hocalardan yaptı. Küçük yaşta Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Kardeşi

Abbas Halim Paşa ile yüksek tahsilini tamamlamak üzere İsviçre'ye gitti. İsviçre'de beş yıl kalarak siyasi ilimler alanında üniversite öğrenimini tamamladı. İstanbul'a döner dönmez II. Abdülhamid tarafından kendisine sivil paşalık rütbesi verilerek 21 Mayıs 1988'de ilk görevi olan Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atandı. Şûrâ-yı Devlet'in maliye dairesinde çalıştı. 1895'te amcası Mısır valisi Said Paşa'nın torunu ve Prens Tosun Paşa'nın kızı olan Prenses Emine Tosun İnci (v. 1915) ile evlendi (Şeyhun 2010: 55). Bu evlilikten Prens Muhammed Halim (1896-1960) ve Prens Ömer İbrahim Halim (1898-1954) adlarında iki oğlu oldu (Bostan 1992: 17-22, 92, 110; Şeyhun, 55; Turgay, Aile ağaçları No 6, 7).

Prens Mehmed Said Halim, görevindeki başarısından dolayı kısa zamanda Rumeli beylerbeyliği payesine yükseltildi (22 Eylül 1900). Böylece sarayın ve padişahın gözde adamı oldu. Ancak onu çekemeyenler, kendi adıyla anılan Yeniköy'deki yalısında zararlı evrak ve silah bulunduğu gerekçesi ile saraya jurnal ettiler. Bu olaydan sonra Şûrâ-yı Devlet'teki göreviyle ilgisini azaltıp Yeniköy'deki yalısına çekilerek bir taraftan kitap okumakla, ictimai ve tarihi incelemelerle, diğer taraftan da İslam ve Osmanlı eski eserlerini toplamakla meşgul oldu.

Said Halim Paşa 1903'de Jön Türklerle ilişkisi olduğu ileri sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. İngiliz ve Fransız elçilerinin kendi himayelerinde ülkeyi terk etme tekliflerini reddetti. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte önce Mısır'a, ardından Avrupa'ya gidip Jön Türklerle doğrudan ilişki kurdu, onlara maddî ve fikrî destek verdi. 1906'da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin

müfettişliğine getirildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra diğer İttihatçılarla birlikte İstanbul'a döndü. Şûrâ-yı Devlet'teki görevi yurt dışına çıkarılmış olmasına rağmen devam etti. Ancak 3 Eylül 1908'de Şûrâ-yı Devletçe yapılan tensikatta kadro azlığı sebep gösterilerek görevine son verildi. Aynı yıl yapılan belediye seçimlerinde İttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye Dairesi başkanı seçildi. Ardından İstanbul Belediye Genel Meclisi ikinci başkanlığına getirildi (Bostan, 17-26).

Said Halim, II. Meşrutiyet'in ilanından "*birkaç yıl önce*" (muhtemelen 1903'ten önce) kendi yalısında, Filozof Rıza Tevfik'ten ders aldığı ve ders konularının da Türk Edebiyatı ve özellikle "*filozofik ve ictimai meseleler*" hakkındaki tartışmalara münhasır olduğu anlaşılmaktadır (Rıza Tevfik 1993: 44, 386).

14 Aralık 1908'de Sultan II. Abdülhamid tarafından Âyân Meclisi üyeliğine tayin edildi. Aynı günlerde Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin (Dârüşşafaka) idare meclisi üyeliğine seçildi. Padişah'ın izniyle Âyân Meclisi üyeliğinden ayrılarak, bir yılı aşkın süre Paris'te "*İslâmcılık*" tezi üzerine incelemelerde bulundu. Ünlü sosyolog Gustave Le Bon'le bu sırada görüştüğü düşünülmektedir (Kuntay 1939: 293-294; Fergan 1960: 127).

Said Halim Paşa, Mart 1909'da Türkiye Merkez Bankası yönetim kurulu üyeliğine tayin edildi (Seyhun. 88). Aynı yıl Selanik'te yapılan İttihat ve Terakki Kongresi'ne âyân üyesi sıfatıyla katılan Said Halim Paşa, 1912'de Meclis'in feshedilmesinden hemen sonra kurulan Said Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi. Trablusgarb Harbi dolayısıyla İtalyan hükümeti ile sulh

müzakerelerinde bulunmak üzere hükümet tarafından Lozan'a gönderildi (3 Temmuz 1912). 17 Temmuz'da Said Paşa hükümetinin görevden çekilmesiyle yeni hükümeti kuran Gazi Ahmed Muhtar Paşa görevini yenilemeyince görüşmeleri yarıda keserek yurda dönmek zorunda kaldı. Aynı yıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel sekreterliğine seçildi. Babıâlî Baskını'nın ardından kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesine Şûrâ-yı Devlet reisi olarak girdi (25 Ocak 1913) ve iki gün sonra da Hariciye Nazırlığı'na tayin edildi.

Said Halim Paşa ve devlet ricali bir kabine toplantısında

Said Halim Paşa 31 Ocak 1913'te kurulan Müdafa'a-i Milliye Cemiyeti'nin kurucularındandır. İhtiyat-ı Milli adlı bir hayat sigortası şirketinin idare heyeti başkanlığını yaptı. 1913'te Cemiyet'i Tedrisiye-i İslamiye'nin başkanlığına seçildi. Yerli malının üretimi ve tüketimi amacıyla kurulan İstihlak-ı Milli Cemiyeti'nin üyesi oldu. Mahmud Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te öldürülünce Said Halim Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına,

ertesi gün de sadrazamlık makamına getirildi, Hariciye Nazırlığını da üzerine alarak hükümeti kurdu (17 Haziran 1913).

Said Halim Paşa, sadrazamlığı döneminde özellikle Edirne'nin geri alınmasında ve Adalar meselesinde büyük hassasiyet gösterdi. Edirne'nin geri alınmasıyla ilgili çalışmalarından dolayı padişah tarafından kendisine Murassa' İmtiyaz nişanı verildi. 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ittifak antlaşması onun yalısında yapıldı. Sadâreti dönemindeki en önemli olay, kendisinin onayı alınmadan Rusya'ya yapılan saldırı sonucu Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesidir. Bu gelişmenin ardından sadâreti göstermelik hale geldi. 15 Ekim 1915'te Hariciye nâzırlığından istifa edince yerine Halil Bey (Menteşe) getirildi. İttihat ve Terakkî'nin 1913 ve 1916'da yapılan kongrelerinde teşkilâtın genel başkanlığına seçildi. Ancak teşkilâtın başkan vekili ve kendi kabinesinin Dahiliye nâzırı olan Talat Bey'le aralarının gittikçe açılması neticesinde daha önce de çekilmek istediği, ancak padişahın ricasıyla devam etmek zorunda kaldığı sadâret makamından rahatsızlığını ileri sürerek ayrıldı (3 Şubat 1917).

Mondros Mütarekesi'nden sonra savaş ve "*Ermeni kırımı*" sorumlusu iddiasıyla Dîvân-ı Âlî'ye verildi. 10 Mart 1919'da tevkif edildi ve Dîvân-ı Harb-ı Örfî'de yargılandı. 28 Mayıs 1919'da İngilizler tarafından önce Mondros'a, ardından Malta'ya sürüldü. Malta'da Polverista esir kampında tutuldu. 144 arkadaşıyla birlikte savaş sorumlusu ve "*Ermeni kırımı*"yla ilgili olarak müttefik mahkemelerinde yargılanmak istendiyse de suç işlediğine dair bir delil bulanamadığından 29 Nisan 1921'de

Malta'da serbest bırakıldı. İstanbul'a dönme isteği sakıncalı görülüp reddedildi. İngiliz işgali altındaki Mısır'a da gidemediğinden Roma'da bir konak kiralayıp oraya yerleşti. 6 Aralık 1921'de konağın önünde Ermeni Arşavir Şıracıyan tarafından öldürüldü. Naaşı İstanbul'a getirildi ve 29 Ocak 1922'de II. Mahmud Türbesi bahçesinde babasının yanına gömüldü.

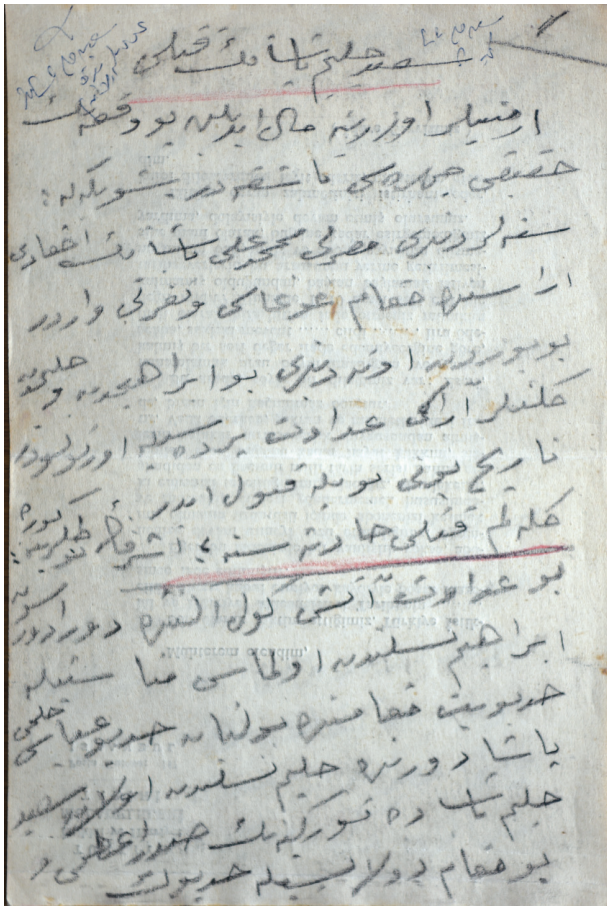

Kuşçubaşı Eşref Bey'in "Said Halim Paşa'nın Katli" başlıklı yazısı

II

Said Halim Paşa'nın Şahsiyeti

Çok okuyan, geniş kültüre sahip bir devlet adamı olan Said Halim Paşa kibar, alçak gönüllü, sıcakkanlı, iyi ahlaklı, nazik, dürüst ve şahsiyet sahibi bir kişi olarak tanınmaktadır. Yoksullara yardım elini uzatan ve sanat ustalarını koruyan bir şahsiyetti. Aynı zamanda babası gibi bir musikîşinas olup iyi ud çalardı. Hüsn-i hata da önem verirdi.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kuklası olmamış, cemiyet içindeki aşırılıkları frenleyen ve özellikle Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı denge halinde tutan bir siyaset gütmüştür.

Nitekim Mareşal Liman von Sanders hatıralarında bu konuda şunları yazmıştır: "*Türklerin en büyük makam sahibi olan Sadrazam Prens Said Halim Paşa, şahsında bir Asya büyüğü ile modern bir diplomatın vasıflarını topluyordu. Sadrazam diğer bütün nâzırlar gibi mükemmel Fransızca konuşuyordu ve gayet nâzik bir kişiydi. Kısa boylu ve çok hareketli olan Sadrazam, sonradan tam*

bir devlet adamı olduğunu ispat etmiştir. Genç Türklerin (İttihat ve Terakkinin) genellikle haddini aşan emellerini,1917 Şubat'ında görevi bırakmaya mecbur olduğu zamana kadar büyük bir dirayetle dizginlemeye muvaffak olmuştur" (Sanders 2013: 27).

Siyasî şahsiyetiyle birlikte mütefekkir kişiliği de büyük önem taşıyan ve İslâmcılık akımının en önemli fikir önderlerinden biri olan Said Halim Paşa, Batı medeniyetini ve sosyal hayatını yakından tanımasına rağmen kendi kültür ve medeniyetine bağlı aydın bir fikir adamı olarak kalmıştır.

Said Halim Paşanın en önemli vasfı "*kuvvetli bir muhâkemeye, feyyaz bir irfana malik*" ve "re's-i mütefekkir" yani *düşünen bir kafa* olmasıydı. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardır. Daha doğrusu başkasının kafasıyla düşünmezdi. Onun eserlerindeki fikirler basit, alışagelmiş değerlendirmeler değildir. Eserleri hacim olarak küçük olmakla birlikte insanı tefekküre sevk eden büyük bir düşünce mahsulü ürünlerdir. Büyük meseleleri başarıyla çözümleyerek ortaya orijinal fikirler koydu.

Diken mecmuasında neşredilen Said Halim Paşa'nın bir karikatürü

Çöküş dönemi Osmanlı devlet ve fikir adamlarının en önemlilerinden biri olan Said Halim Paşa, Malta'daki sürgün hayatı dışında sıkıntı çekmdi.

Said Halim, düşüncesinin tabii bir sonucu olarak Mustafa Kemal'in Anadolu'da emperyalizme karşı vermiş olduğu Milli Mücadele Hareketini sonradan değil,

başından beri açıkca destekleyen bir şahsiyet olduğu ve kardeşi Abbas Halim Paşa'nın bu harekete maddi yardımlarda bulunduğu kendisine ait 1921 tarihli mektuplardan anlaşılmaktadır.

Ermeni terörist Şıracıyan'ın itiraflarından anlaşıldığına göre; Said Halim Paşa, İtalyan Milli Bankaları'ndan 2 milyon sterlin borç para bularak, Mustafa Kemal'e sevk edilmek üzere silah alacaktı. Bu konuda İtalyan Bankalarıyla 6 Aralık 1921'de Said Halim Paşa kontrat imzalayacağından, Şıracıyan acele davranarak bir gün öncesinde Paşa'yı öldürdüğünü açıklamaktadır (Şıracıyan 1997:199-200).

III

Said Halim Paşa'nın Eserleri

Said Halim Paşa'nın genellikle Mehmed imzasıyla kaleme aldığı sekizi yayınlanan ve biri de yayınlanmayan dokuz kitabı yanında hâtıraları, mektupları ve Dîvân-ı Âlî'nin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar bulunmaktadır. Kitapları hacimli olmamakla beraber derin muhtevaya sahiptir.

1. Ta'assub: 1910 yılında Sırât-ı Müstakîm'de yayımlanan "Taassub-ı İslâmî ve Ma'nâ-i Hakîkiyyesi" başlıklı yazılarından oluşur; kitap halinde 1917'de basılmıştır. Müellifin Fransızca kaleme aldığı eseri Tâhir Hayreddin Paşa tercüme etmiştir. Eserde Batı ile Doğu arasındaki düşmanlığın sebepleri irdelenmekte, Batı'nın Müslümanlara isnat ettiği din taassubunun aslında Müslümanlara karşı yapılan zulümlerin bir sonucu olduğu belirtilmektedir.

2. Mukallidliklerimiz: Eser, 1911 ve 1914 yıllarında iki kez basılmıştır. Kitapta Batı'nın siyasî ve içtimaî müesseselerini taklit etmekle uğradığımız felâketler üzerinde

durulmakta, her değişikliğin mutlaka iyi sonuçlar getireceğini düşünmenin bir gaflet olduğuna, özellikle örf ve âdetlerin değişmesiyle gerileme ve çöküşün başlayacağına dikkat çekilmektedir.

Said Halim Paşa'nın 1913'de neşredilen Mukallidliklerimiz isimli kitabının dış kapağı

3. Meşrutiyet: 1911 yılında kitap olarak yayınlandı. Bu eserde de meşrutiyet idaresinin tesirleri ve neticeleri incelenmekte, tercüme yoluyla alınan bir anayasanın siyasî ve içtimaî hayatla bağdaşmayacağı ifade edilmektedir.

4. Buhrân-ı İctimaîmiz: 1916'da iki defa basılan eser 1918'de Sebîlürreşâd'da "*Prens Said Halim Paşa*" imzasıyla tefrika edilmiştir. Vaktiyle güçlü olan Osmanlı

toplumunun çöküşü üzerinde duran Said Halim Paşa'ya göre toplumun eski gücünü yeniden kazanabilmesi için ilimden önce ahlâk ve fazilete önem verilmesi gerekmektedir

5.Buhrân-ı Fikrimiz: 1917'de "Mehmed", 1919'da "Prens Said Halim Paşa" imzasıyla basılmış, ayrıca 9 Ocak 1919'dan itibaren Sebîlürreşâd'da tefrika edilmeye başlanmıştır. Eserde Türk aydınının Batı hayranlığının bir hastalık olduğuna, bu hastalıktan kurtulmadıkça bağımsızlığın tehlikede kalacağına işaret edilmektedir.

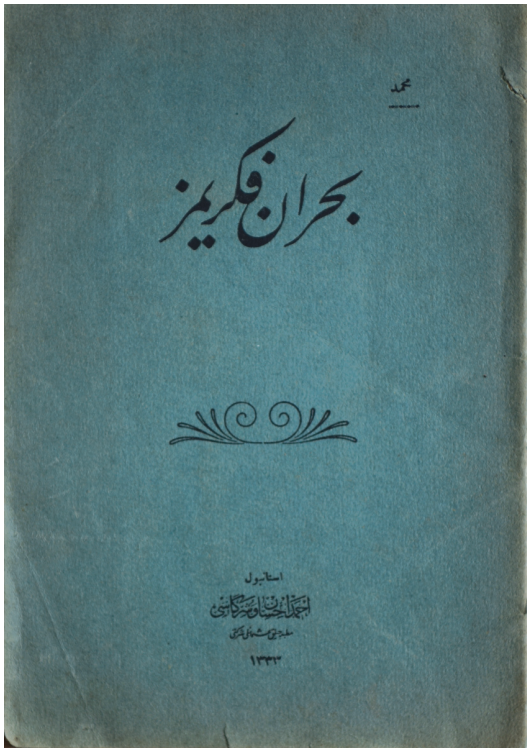

Said Halim Paşa'nın 1917'de Mehmed ismiyle neşredilen Buhrân-ı Fikrimiz isimli kitabının dış kapağı

6. İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye: 1918'de kitap halinde yayımlanan eser, 12 Eylül 1918'den itibaren Sebîlürreşâd'da "*Akvâm-ı İslâmiyye'nin Esbâb-ı İnhitâtı*" adıyla tefrika edilmeye başlanmıştır. Eserde Müslümanların geri kalmasının, özellikle XIX ve XX. yüzyıllarda felâkete düşmesinin sebepleri araştırılmaktadır. Eserde Osmanlı aydınlarının İslâm toplumunda görülen aristokratik ve demokratik karakterleri geliştirmeye, millî kurumları, idare edenlerle edilenler arasındaki hak ve vazifelerin daha iyi anlaşılıp uygulanmasını sağlayacak şekilde ıslah etmeye çalışmaları gerektiği belirtilmektedir.

7. İslâmlaşmak: Said Halim Paşa'nın önemli eserlerinden olup Mehmed Âkif (Ersoy) tarafından Fransızca'dan tercüme edilerek 15 Kasım 1918'den itibaren Sebîlürreşâd'da tefrika edilmiş, aynı yıl içinde kitap olarak da yayınlanmıştır. Eserde Müslümanlığın inanç, ahlâk, cemiyet ve siyaset unsurlarını içine alan bir bütün olduğu tezi ortaya konmaktadır.

Said Halim Paşa'nın bu yedi risâlesi 1919'da 183 sayfadan oluşan bir kitapta toplanarak *Buhranlarımız* adıyla basılmıştır. M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilen eser 1973'te aynı isimle, 1991-2017 yılları arasında (13 baskı) *Said Halim Paşa- Buhranlarımız ve Son Eserleri* adıyla, ayrıca N. Ahmet Özalp tarafından 1983 ve 1985'te *Toplumsal Çözülme*, 2003 ve 2015'te *Said Halim Paşa-Bütün Eserleri* kitabının içinde yayımlanmıştır. Buhranlarımız içinde yer alan eserlerden bir kısmı "*İslâmlaşmak*", "*Meşrutiyet*", "*Fikir Buhranımız*", "*İslâm Âleminin Gerileme Sebepleri Üzerine Bir Deneme*" başlıklarıyla İsmail Kara tarafından sadeleştirilerek *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* adlı eser içinde neşredilmiştir (İstanbul 1986).

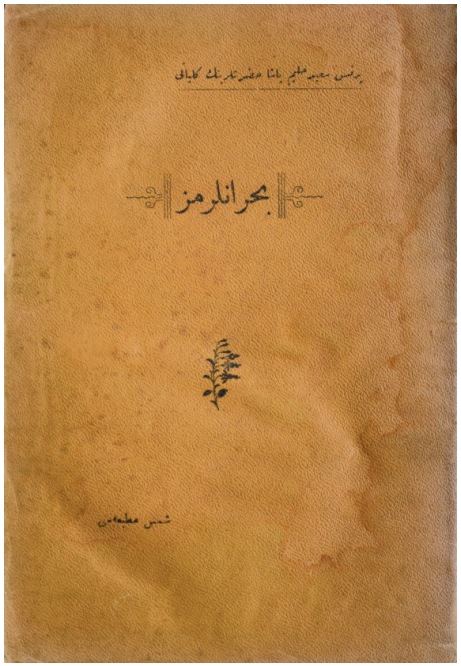

Said Halim Paşa'nın 1919'da neşredilen Buhrânlarımız isimli kitabının dış kapağı

8. İslâmda Teşkîlât-ı Siyâsiyye: Said Halim Paşa, Malta'da sürgünde iken yazdığı bu eser 1921'de Roma'da *"Les Instituons Politiques dans la Société Musulmane"* adıyla, ayrıca 1922'de Paris'te çıkan *Orrient et Occident* dergisinde Fransızca olarak neşredilmiştir. Eser 1927 yılında Hayarabad'da *Islamic Culture* dergisinde *"The Reform of Müslim society"* adıyla İngilizce ve aynı yıl Urduca'ya tercüme edilerek yayınlanmıştır. 1935 ve 1940 yıllarında Hindistan'da tekrar İngilizce olarak basılmıştır. 1967 yılında da Karaçi'de bir İngilizce baskısı daha yapılmıştır. Eser, Mehmed Akif tarafından Fransızcadan Türkçeye tercüme edilerek *Sebilürreşâd'ın* Ankara'da çıkan

sayılarında 1922 yılının Şubat-Mayıs aylarında *"İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiye"* adıyla tefrika edilmiştir.

Paşa bu eserinde İslâm'ın siyasi ve toplumsal meseleleri üzerinde durarak; İslâm'ın müesseselerinin Batı müesseseleriyle aynı olmadığını ve İslâm'ın ayrı bir dünya görüşünün olduğunu belirtmektedir. Yine devlet başkanının millet tarafından seçilmesini, Meclis-i Mebusan'ın milletin güzide kişilerinden oluşmasını ve bu meclisin hükümetin çalışmalarını kontrol etmesini gerektiğini belirtmektedir. Paşa'nın adı geçen eseri M. Ahmet Özalp tarafından sadeleştirilerek 1987'de *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar* adıyla müstakil olarak, 2003 ve 2015'te de *Said Halim Paşa-Bütün Eserleri* içinde neşredilmiştir. Yine bu eser M. Ertuğrul Düzdağ tarafından *Said Halim Paşa - Buhranlarımız ve Son Eserleri* ismiyle (1991-2017 yılları arasında 13 baskı) ve İsmail Kara tarafından *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi c. I* içinde (1986'da) sadeleştirilerek yayınlamıştır.

9. Mektupları: Said Halim Paşa, Malta'da sürgünde iken Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrom Wilson, İngiltere Başbakanı Loyd George ve Fransa Başkanı Clemencea'ya otuz sekiz sayfalık birer mektup göndermişti (bk. bibl.). Mektuplarda Osmanlı Devleti'nin dünya üzerindeki misyonu hatırlatılmakta ve Osmanlı'yı dışlayarak dünya barışını sağlamanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.

10. Hatıraları: Said Halim Paşa siyasi hatıralarını kaleme almış, ancak bunları şahadeti dolayısıyla tamamlayamamıştır. O'nun hatıralarından bir bölümü Sebilürreşâd dergisinin 29 Haziran 1922 tarihli sayısında *"Türkiye'nin*

Harb-i Umumiye İştirakindeki Sebepler" başlığı ile yayınlanmıştır. Paşa, hatıralarında Osmanlı Devleti'nin harbe girişinin isabeti ve İtilaf Devletleri'nin takındığı olumsuz tavır ve oyunları üzerinde ve Anadolu'da emperyalizme karşı verilen mücadelenin önemi üzerinde durmaktadır. Mevcut hatıraların tamamı 2000 yılında İsis Yayınevi tarafından İstanbul'da Fransızca olarak *L'Empire Ottoman et la Guerre Mondiale (Osmanlı İmparatorluğu ve Harb-i Umumi)* adıyla 117 sayfadan oluşan bir kitap olarakyayınlandı. Sekiz bölümden oluşan kitabın *"Türkiye ve Hilafet"* başlıklı bölümü İsmail Taşpınar tarafından tercüme edilerek İsmail Kara'nın yayınladığı *Hilafet Risaleleri*'nin 4. cildi (İstanbul 2004) içinde yer aldı.

11. Dîvân-ı Âlî Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar: Paşa, I. Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkılması üzerine, Osmanlı Mebusan Meclis'inde kurulan Yüce Divân'da dönemin hükümetlerinde görev alan diğer üyelerle birlikte sorgulandı. 5 Kasım - 21 Aralık 1918 tarihleri arasında Divân-ı Âlî'nin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar dönemin *Vakit* gazetesinde tefrika edildi ve 1933 yılında da *Harp Kabineleri'nin İsticvabı* adıyla yayınlanan kitapta bir bölüm olarak yer aldı (bk. 246-333). Bu bölüm ağırlıklı olarak, Divân-ı Âlî tarafından Paşa'ya vakitsiz harbe girilmesi, Ermeni ve Rum tehciri gibi sorulan sorulara verdiği cevapları ihtiva etmektedir.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Said Halim Paşa'nın *"Buhrân-ı Siyâsîmiz"* adlı bir eserinin olduğunu yazıyorsa (İnal 1982: 1913) da bunu tevsik edecek bir ibareye rastlanmadı. Muhtemelen İbnülemin bunu "*İslâmda Teşkîlât-ı Siyasiyye*" isimli eserle karıştırmış olmalıdır.

Zira Paşa'nın böyle bir eserinden bahsetmemektedir. Sebîlürreşâd mecmuasının sahibi Eşref Edib, Said Halim Paşa'yı en iyi tanıyanlardan biri olmasına karşılık böyle bir eserin varlığından söz etmemektedir (Fergan 1340; 257-258).

12. "Pan-İslamisme" (İslamcılık): Ahmet Şeyhun, Paşa'nın daktilo edilmiş halde sayfa sayısını belirtmeden "*Pan-İslamisme*" (*İslamcılık*) adlı bir eserinin olduğunu yazmaktadır. Eserin kullanılan dipnotlardaki sayfa numaralarından 9-10 sayfa olduğu anlaşılmaktadır. Bu eser, Paşa'nın Paris'te "*İslamcılık*" üzerine yaptığı tezle ilgili olmalıdır. Paşa'ya göre Pan-İslamizm; "*ne aynı dine mensup halkların siyasi birliğini ne de bir dini tarikatı ya da gizli siyasi örgütlenmeyi temsil ediyordu; daha çok Müslüman toplumlarında ilerlemenin ve hürriyet fikrinin sesiydi*". "*Pan-İslam fikri, İslam dünyasının kurtuluşunu hürriyet ve ilerlemede gören Müslüman entelektüel elitlerin arzularını temsil ediyordu. Pan-İslamizm, kendi entelektüel kapasitelerini, yeteneklerini ve maddi koşullarını iyileştirerek kendilerini cehaletin ve köleliğin prangalarından kurtarmaya kararlı dünya Müslümanlarının İslami vicdanlarının reformunu temsil ediyordu*". Said Halim Paşa, "*Pan-İslamist reformun İslam dünyasını, medeniyetinin gerileme ve çöküşünü durdurarak eski güç ve görkemine kavuşturacağını öne sürüyordu*" (Şeyhun, 44, 45, 216).

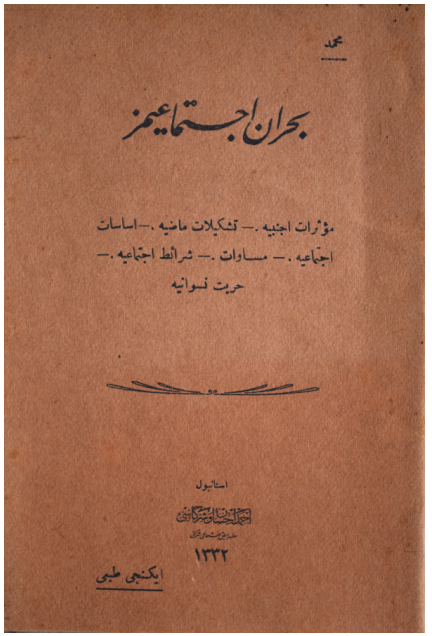

Said Halim Paşa'nın 1916'da neşredilen Buhrân-ı İctimaîmiz isimli kitabının dış kapağı

Mehmet Rüyan Soydan, Said Halim Paşa'nın "*Buhrân-ı Siyâsîmiz*" dışında bilinmeyen ve şimdiye kadar neşredilmemiş "*15 tanesi yazma, 14 tanesi zamanında daktilo ettirilmiş vaziyette 29 adet Fransızca ve beş adet de Osmanlıcadan müteşekkil irili ufaklı 34 adet risalesi*"nin kendi kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir. Ancak Soydan, yapılacak "*teferuatlı bir tetkik bu metinlerden bir kısmının Paşa'nın yayınlanmış risalelerinin Fransızca asılları ve Osmanlıca tercümelerinin ilk yahut son halleri veya farklı versiyonları*" olabileceğini söylemeyi ihmal etmemektedir (Soydan 2011: 62-63). Nitekim A. Şeyhun, "*La Crise Politique*" (*Siyasi Kriz*) adlı eserin "Meşrutiyet" ve "*Mukallitliklerimiz*" adıyla, "*La Société*

Ottomane" (*Osmanlı Toplumu*) adlı eserin de "*Buhrân-ı İctimaîmiz*" adıyla tercüme edilip yayınlandığını yazmaktadır (Şeyhun, 4). Soydan, Said Halim Paşa'nın şimdiye kadar bilinmeyen ve henüz yayınlanmayan 17 sayfadan oluşan ve Akif tarafından tercüme edilen bir eserinin daha bulunduğunu ifade etmektedir. Eserin ismi olmadığı için bu esere "*Islâhatımızın Esasları*" adını verdiğini ve bu eserin Osmanlıcadan Latin harflerine Ömer Hakan Özalp tarafından aktarıldığını kaydetmektedir (Soydan, 63). Adı geçen eser *Türk Edebiyatı* dergisinin 458. sayısında yayınlanmıştır (64-69). Bu eserin Paşa'nın daha önce yayınlanan eserlerinden birinin farklı bir versiyonu olduğu düşünülmektedir. Nitekim eser Akif tarafından tercüme edildiğine göre Eşref Edib tarafından bilinmemesi imkânsız gibi görünmektedir.

Said Halim Paşa eserlerini Fransızca olarak kaleme alırdı. Paşa'nın "*İslâmlaşmak*" ve "*İslâmda Teşkîlât-ı Siyasiyye*" isimli eserlerini Mehmed Akif tercüme etmiştir. "*Ta'assub-ı İslâmî ve Ma'nâ-ı Hakkıyyesi*" isimli eseri ise *Tahir Hayrettin Paşa* tarafından tercüme edildi. Diğer eserlerinin bir kısmını, Paşa'nın sadaret Şifre Kalemi Müdürü *Mehmed Rauf Bey* tercüme etmişti (İnal, 1913; 1970: 1446, 1447). Mehmed Rauf Bey'in hangi eserleri tercüme ettiğini bilmiyoruz. Paşa'nın Sebilürreşad dergisinde "*Türkiye'nin Harb-i Umumiye İştirakindeki Sebepler*" başlığıyla yayınlanan hatıralarının Mehmad Akif tarafından tercüme edildiği düşünülmektedir. Hatıraları'nın "*Türkiye ve Hilafet*" bölümü İsmail Taşpınar tarafından tercüme edilmiştir.

Said Halim Paşa'nın 1918'de neşredilen İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye isimli kitabının dış kapağı

IV

Said Halim Paşa'nın Fikirleri

Said Halim Paşa, çöküş yıllarında öne çıkan İslâmcı düşünürlerin baş temsilcilerinden biri olarak tanınmıştır (Tunaya 1962: 12; Kara 1980: 18,19; Kayalı 1986: 1304-1306; Karaman 1987: 20; Bülbül 2006: 141-259; Şeyhun, 8). İslamcılar içinde muhafazakâr olarak değerlendirilen nadir kişilerden biridir (Kuran 1979: 275-281; Kara 1986: XXXIX). O aynı zamanda İslamcılık fikir hareketinin teorisyeni (ideologu) idi (Bostan 2008: 88; Gencer 2017: 785).

Said Halim Paşa, basılı eserlerinde "*İslamcılık*" yerine aynı anlama gelen "*İslamlaşmak*" tabirini kullanmıştır. "*İslamlaşma*" ve "*İslamlaşmak*"tan başka "*Vahdet-i İslamiyye*" (*İslam birliği*) kavramını da kullandığı görülmektedir (Said Halim Paşa 1334: 31; 1337: 4; 1338: 21, 143, 146, 148). Yine *Hatıraları*'nda "*Islamisme*" terimini "*İslâm*" ve "*İslâmlık*" anlamında kullandığı tespit edilmektedir (Said Halim Paşa 2000: 97, 100, 101, 103, 110; 2004: 393, 394, 397, 398, 401, 407, 408).

İslamlaşmak

Paşa'ya göre, *"İslamlaşmak"* demek, *"İslamiyet'in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak"* uygulanması demektir. Bu uygulama, o esasların zaman ve çevrenin gereksinimlerine en uygun bir şekilde yorumlanmasından sonra yapılmalıdır. Müslüman olduğunu söyleyen kişinin kabul etmiş bulunduğu dinin ilkelerine göre hissetmesi, düşünmesi ve hareket etmesi gerekir. Kişi, İslam'ın ahlak, toplum ve siyaset prensiplerine kendini tümüyle uydurmadıkça, yalnız Müslüman olduğunu söylemesi, ona bir şey kazandırmaz ve onu hiçbir şekilde mutlu edemez (Said Halim Paşa 1991: 184-185).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi Said Halim Paşa için *"İslamlaşmak"* demek; İslam'ın inanç, ahlak, toplum ve siyasete ait esaslarını mutlak manada kabul etmek, zamanın ve ortamın değişmesiyle bu unsurları yorumlayarak muhtevalarını genişletmek ve bunları tam ve bir bütünlük içinde tatbik ederek *Müslümanlaşmak,* yani her yönüyle *mükemmel bir Müslüman olmak* demektir. Görüldüğü üzere O, içtihat hürriyetinin kullanılmasını istemektedir (İkbal 1984: 213).

Paşa, *İslamlaşmak* adlı eserinin İslam'da inanç bölümünde şu hususları dile getirir: *"Bir Müslüman her şeyden önce, katıksız bir iman sahibi, gerçek bir mümindir. Çünkü bir olan hakiki Mabud'u yüceltmek için ona inanmak lazımdır. Müslümanların en iyisi, en kuvvetlisi bir kanaat ve en sağlam delillerle iman etmiş olanıdır. İnsana, bazı vazifelerle mükellef bir varlık olmak payesini veren ve onu bütün canlı yaratıklara üstün kılan değer,*

sadece iman kuvvetidir. Dinsizlik ise birtakım soya çekiş sebeplerinden veya kusurlu bir ahlak terbiyesinden ileri gelen fikri ve ruhi bir çöküştür".

Yine O, *"gerek Cenab-ı Hakkı'ın, kendi yüce hakikatine dair Peygamber'i vasıtasıyla bize bildirdiği, gerek ilahi vahiyden ilham alan o Resül-i güzinin ebedi saadetimiz için bizlere öğrettiği şeylerin hepsine, bütün kalbimizle, bütün vicdanımızla inanırız"* diyerek hem vahyin ve hem de sünnetin İslam'ın temel inanç esasları olduğunu vurgulamayı ihmal etmemektedir (Said Halim Paşa, 187, 188).

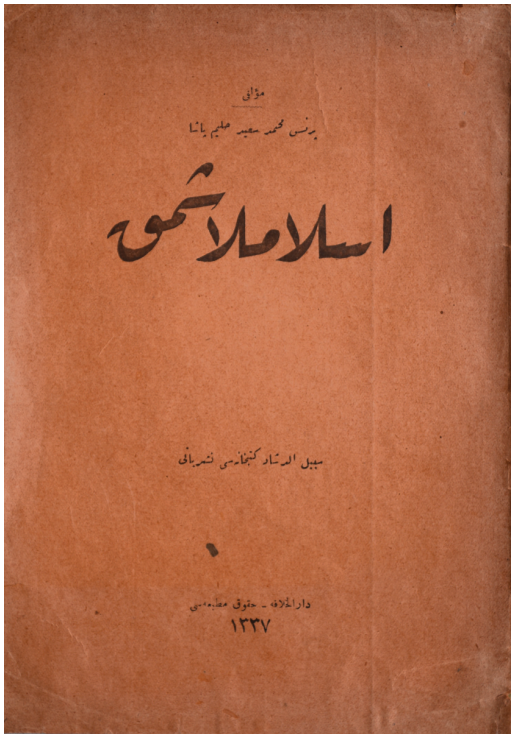

Said Halim Paşa'nın 1921'de neşredilen İslamlaşmak isimli kitabının dış kapağı

Hürriyet ve Eşitlik

Paşa'ya göre, İslam ahlakının kaynağı, hak olan tek Allah'a imandır ki, bu da bize; insan mutluluğunun gerçeği sevmek, onu araştırmak ve uygulamakta olduğunu bildirmektedir. Ancak, gerçeğin araştırılması ve uygulanması için bazı imkânların ve vasıfların bulunması gerekmektedir. Bunlar da *hürriyet, eşitlik (müsavat)* ve *yardımlaşma-dayanışmadır*. İslam ahlakı, insana sahip olduğu tekâmül kabiliyetini gücü yettiği derecede genişletmesi için özgür olma görevini yüklemektedir. Islama göre hürriyet insanların kullanıp kullanmamakta serbest olduğu veya kanun koyucunun yani devletin istediği zaman alıkoyacağı, istediği zaman kısıtladığı siyasi bir hak değildir.

"Hürriyet", Müslümanlara, kabul ettikleri din ve rehber tanıdıkları ahlak tarafından yüklenmiş bir görevdir. Çünkü bütün Müslümanlar, doğruyu bilmeye ve tatbik etmeye mecburdurlar. Bu sebeple, her Müslüman, elinden geldiği kadar hür olmakla yükümlüdür. Said Halim Paşa, *İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye* isimli eserinde Müslüman'ın en kutsal görevinin özgür olmak olduğunu, insan hür olmadıkça, onun için gerçek mutluluk ve ilerlemenin mümkün olamayacağını belirtir(188-189, 225).

İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye

Ona göre, Müslüman'ın hürriyetini kendi kusuru ve liyakatsizliği dışında hiçbir güç daraltamaz ve sınırlayamaz. Hürriyetin derecesi de şahsın kabiliyet ve kapasitesi ile eş orantılıdır. Kabiliyeti aşan daha doğrusu hak edilmemiş bir hürriyet bir manada diktatörlüktür, istibdaddır (192).

Herkesin özgür olması demek, herkesin eşit olması demektir. Özgürlük ve eşitlik ise birbirimize sevgiyi ve yardımlaşmayı zorunlu kılar. Birey, kendi hürriyetini başkalarının hürriyetine saygı duyarak koruyabilir. Karşılıklı saygı da fertler arasındaki eşitliği kurar ve devam ettirir.

İnsanların hürriyeti kullanma ve kabiliyetlerinin farklılığından doğacak olan dengesizlik ve eşitliksiz, gerçek anlamda eşitliği ortadan kaldırıcı bir unsur değildir. Çünkü eşitlik, her bireye, kendi kabiliyet ve arzusuna göre özgürce gelişip ilerleyebilmesi hakkını tanımak demektir.

İslam ahlakı, ferdler arasında eşitliği ister. Ancak bunun yanında bir kısım fertlerin diğerlerini geride bırakıp yükselmesini de doğal karşılar. Bu durum insanları yardımlaşma ve dayanışmaya götürür. Sonuçta zayıf ve geride kalan yardım görür ve sınırlandırılmayan özgürlük içinde yükselmeye teşvik edilir (189,190,191).

Paşaya göre, İslam toplumu yüksek, orta ve avam (alt) tabakaları olmak üzere üç kısım halktan oluşmaktadır. Bu üç tabakanın ahlaki vazifesi, mümkün olabildiğince hürriyete hak kazanarak nimetlerinden yararlanmaktır. İslam toplumunda yüksek tabakaların demokrasiye, alt tabakaların da aristokrasiye meyilli olduklarını belirtmektedir. Birinciler üstünlüğün temsilcileri, avam tabakasının da üstünlüğün namzedi olduğunu ifade etmektedir. Bu toplumda şahsi üstünlüğün ancak İslami esasları daha iyi anlayarak ve daha güzel tatbik ederek (takva ile) elde edilebileceğini söylemektedir. Yine O, toplumun ahlakı ve ruhsal düzeyi ne kadar yüksek ise hürriyet ve eşitliğin, refah ve saadetin de o oranda mükemmel olacağına dikkat çekmektedir (191-193).

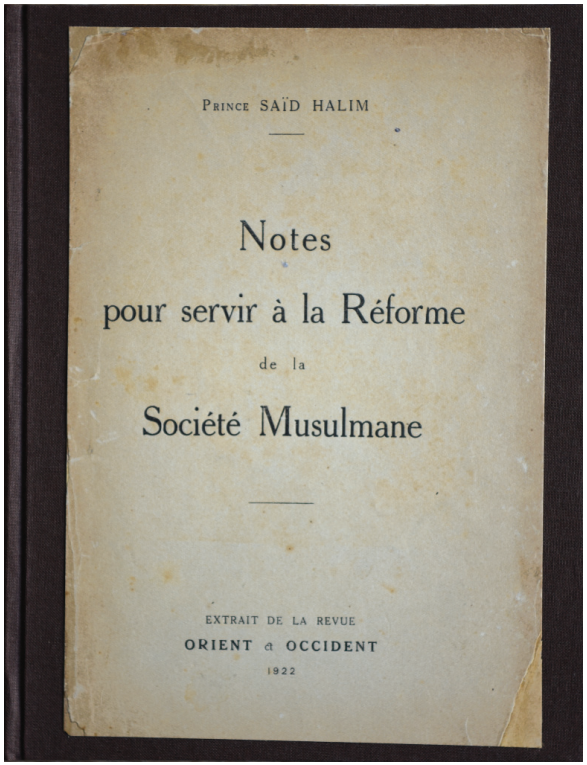

Said Halim Paşa'nın 1922'de Fransızca Notes pour servir a la Reforme de la Société Musulmane isimiyle neşredilen, daha sonra Mehmed Akif tarafından Türkçeye İslâmda Teşkilât-ı Siyasiyye ismiyle tercüme edilen eserinin dış kapağı

İslam'ın Siyaset Anlayışı

Said Halim Paşaya göre, İslam'ın siyaset ilkeleri, İslami ahlakın yönlendirdiği bir toplumsal çevrede geliştiği için kin, rekabet ve düşmanlık gibi kötü duygulardan arınmıştır. Bu nedenledir ki, sınıf kavgaları ve geçimsizlikler İslam toplumuna yabancıdır. Müslümanlıkta siyasi egemenlik ve siyasi müesseseler (kurumlar) sosyal dayanışmadan

çıktıkları için, her ikisi de bu dayanışmanın birer temsilcileridir. Şu halde İslam toplumunda siyasi kurumlar İslami ahlakın en mükemmel şekilde uygulanması ve toplum nizamının sağlanması için kurulur. *Siyasi hakimiyet* ise bu ahlak ve toplum nizamının her an uyanık bir koruyucusu olmaktan ibarettir.

Siyasi egemenliği elinde bulunduran şahıs ve kuruma yerine getirmekle yükümlü bulunduğu hizmetin gerektirdiği bütün haklar ve yetkiler verilir. Bu hak ve yetkileri kullananların, İslami sınırları ihlal etmedikçe, toplumun da onlara itaat ve bağlılık göstermesi istenir. Egemenliğe karşı gösterilmesi gereken bağlılığın derecesi budur.

Paşa'ya göre, bu geniş hak ve yetkiler devlet başkanına halk tarafından toplum çıkarına en uygun yönetim şartı ile verilir. Bu yetki uygun kullanılmadığı zaman millet tarafından geri alınır. Dolayısıyla asıl egemenlik milletin elindedir.

Siyasi egemenliği elinde bulunduran devlet başkanı ve idari kurumun üç önemli görevi bulunmaktadır.

İslam hukukuna, yani öğretisine ve yasalarına (Şeriat'e) uygun hareket etmek,

İdaresi altında bulunan bireylerin hürriyet ve eşitliğine saygı duymak ve bu hakları korumak,

Toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı yaygınlaştırmak.

Bu ana ilkeleri yerine getirmekte kusuru bulunan devlet başkanı ve kurumlar hem üstünlüğünü ve hem de meşruluğunu kaybeder (Said Halim Paşa, 194-196; Kara 1980: 21-22).

Said Halim Paşa, tarihi seyri içinde İslam ilkelerinin nasıl tatbik edildiğini, zaman içinde ne tür zaaf ve sapmaların oluştuğunu ve bunların neticesinde Müslümanların zihniyet dünyasında ne tür değişikliklerin meydana geldiğini bir sosyal bilimci olarak değerlendirdikten sonra şu önemli tespitlerde bulunmaktadır:

"Osmanlı Türkleri maddi ve manevi birçok üstünlüğe sahip bir millettir…". "Müslümanlığı kabul eden milletler arasında, İslam'ın esaslarını en iyi anlayan ve en güzel şekilde tatbik eden millet Türklerdir. Bu olay onlara büyük bir devlet kurarak İslam'a, diğer Müslüman milletlerden daha fazla hizmet etmek imkânını verdi… Fakat Türkler hüküm sürdükleri memleketler içinde azınlıkta olduklarından zaman içinde onların tesirlerinde kaldılar". Yine bu uzun zaman içinde Osmanlı Devleti iki ayrı kültürü tatbik ettiği için İslam'dan uzaklaşmaya başladı. Bunlardan birincisi ilk zamanda Arap ve İran kültürüdür. İkincisi ise Avrupa'yı taklide kalkışmalarıdır. Sonunda öteki İslam Devletleri gibi gerilediler. Ötekilerden farkları ise istiklallerini muhafaza etmeleridir.

Said Halim Paşa'ya göre, Batı Medeniyetinin tesirleri ile meydana gelen ve günümüzde *"Osmanlı Rönesansı: Osmanlı Uyanışı"* diye adlandırılan hareket, İslam'dan uzaklaşmaktan başka bir şey değildir. Osmanlı Devleti önceden bilmeyerek ve istemeyerek uzaklaşıyordu. Hatta bu uzaklaşma sırasında daha çok İslamlaştığı kanaatindeydi. Bugün ise (yani Tanzimatla birlikte) bilerek ve isteyerek İslam'dan uzaklaşmaktadır. Önceden milletçe geri kalmamıza sebep olarak *"İslamiyeti daha çok anlayıp daha iyi tatbik edemeyişimizi"* gösteriyorduk. Kusuru

kendimizde buluyorduk. Bugün ise geriliğimizin sebebini kusur ve ihmallerimizde değil, **"***Dinimizin bizi bağladığı esasların noksan oluşunda*" arıyoruz diyerek sözde aydınlar tarafından sürüklendiğimiz buhrana dikkat çekmektedir (Said Halim Paşa, 196-208).

Said Halim Paşa, milletçe gerilikten kurtulmak ve yükselmek için Batı medeniyetinden yararlanma düşüncesi, zaman içinde mutlaka Batılılaşmamız gerekeceği şeklinde yanlış bir anlayışı doğurduğunu, bu anlayışın da bütün gayretlerimizi sonuçsuz bırakan en önemli yanlışımız olduğunu belirlemektedir. Bu yanlış anlayışın da; *kurtuluşumuz* için her konuda Batılı milletleri taklide mahkum olduğumuz inancını doğurmuştur ki bu da öteki kadar kötü ve yersizdir (Said Halim Paşa, 72).

Said Halim Paşa'ya göre, Batılılaşmayı ve Batılı milletleri taklide yeltenen aydınları, Osmanlı müesseselerinin özel yapısını bilmedikleri, çoğu zaman bu müesseseleri tamamen ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiş, aksayan yönlerini giderme yoluna gitmemişlerdir. Batı'yı olduğu gibi taklit etme düşüncesi, her yeni şeyi mükemmel sanma saplantısı sosyal ve kültürel yapının tahrip olmasına sebep olmuştur. Yine aynı şekilde Batılı usulde demokratlaşmak isteğimiz de siyasî yapımızın çözülmesine yol açmıştır. Osmanlı toplumunu Batılılaştırmak isteyen aydınların belirgin özelliği *nihilist* olmalarıdır ki, bunlar herhangi bir değere bağlı bulunmamaktadırlar. Bunlar Batı'dan, toplumumuzun bünyesine uygun olup olmamasına bakmaksızın her türlü müesseseyi almakta bir sakınca görmediklerinden bir çok yerli müessesenin

yıkılmasına ve tahrip olmasında birinci derecede rol oynamışlardır (Said Halim Paşa, 18, 54, 89, 91).

Paşa'ya göre; Batılılaşmak zaruretine olan inancımızın bu kadar kötü neticeler vermesinin sebebi milliyetimize aykırı olmasındandır. Nitekim "*milliyet ile medeniyet aynı şey demektir ve Batılılaşmak, kendi medeniyetimizi terk veya inkar etmek manası taşır. Netice olarak da kendi milliyetimizden vazgeçmek demek olur*". Paşa, biri çıkıp da Almanlara "*kurtuluşlarının ancak Alman kültür, medeniyet ve irfanını bırakmakla kabil olacağını söylemiş olsa; acaba nasıl bir karşılık görürdü? Böyle bir iddiada bulunan kimse "Alman", hele bir "Alman ıslahatçısı" sayılır mıydı?"* şeklinde sorular sormaktadır. Paşa şu önemli neticeye ulaşmaktadır: "*Kendi memleketinin kültürünü, medeniyetini, irfanını inkar eden veya hakir gören milliyetini kaybeder, dolayısıyla da, artık bu millet ve milliyet adına konuşmak onun hakkı değildir"* (Said Halim Paşa, 74-75).

Irkçılık ve Milliyetçilik

Said Halim Paşa, "*İslamlaşmak*" tezini ele alırken ırkçılık ve milliyetçilik üzerinde de durmaktadır. "*Tamamen ırki*" endişelere dayanan davranışları İslam'la bağdaştırmak mümkün değildir. Bir çirkin hareket ırkdaşlardan birine yapıldığı zaman cinayet olarak değerlendirilirken, başka bir ırktan olana yöneldiği zaman fazilet ve şecaat kabul ediliyorsa bu tür bir milliyetçiliğin İslam'da yeri yoktur. Paşa'nın diğer konularda olduğu gibi, ırkçılıkla ilgili görüşlerini de Peygamberimizin Hadislerine dayandırdığı ortaya çıkmaktadır (Mansur Ali Nasıf 1980: 91).

Paşa, milliyet gerek bir muhitin çevrenin tarihsel ürünü olmak, gerekse hayatın bir gerçeği olması bakımından ortadan kalkmayacağını ve bu akımının, gelecekte beynelminelci cereyan içinde kaybolacağını hayal ve iddia etmenin de gülünç olacağını belirtmektedir. Böyle bir akıma rağmen Alman Fransız'a benzememeye ve Fransız ise İngiliz yahut İtalyan'la bir olmamaya devam edeceğine dikkat çekmektedir.

Said Halim Paşa, şu ilginç tespitlerde bulunmaktadır:

"Beynelmilelcilik, aynı cemiyete mensup fertler arasındaki bağları ve münasebetleri tanzim eden ahlak kaidelerinin, çeşitli milletler arasında da kurulması ile milletler arasındaki münasebetlerin yumuşamasını sağlamaktan ibarettir. Beşeriyet, milletlerarası dayanışmayı geliştirmeden, milli dayanışmanın mümkün olmadığını görerek, birincisini geliştirmeye çalışacaktır… Bir insan topluluğunun millet haline gelmesi nasıl fertlerin gelişmesini kolaylaştırıyorsa, beynelmilelcilik de her milletin mümkün olduğu kadar çok gelişmesine aynı şekilde yardımcı olacaktır".

Bununla birlikte milli değerlerin İslami kültüre kattıklarında beynelmilellik açısından bir çelişki bulunmamaktadır. *"Bütün ilmi gerçekler gibi İslami gerçeklerin de vatanı yoktur. Nasıl bir İngiliz matematiği, bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyası olamazsa; ayrı ayrı Türk, Arap, Acem yahut Hint* Müslümanlığı *da olamaz".*

Said Halim Paşa, vatan kavramını maddi ve manevi olarak ikiye ayırır. Bunlardan üzerinde yaşanılan coğrafyayı *"maddi vatan"*, milletin sahip olduğu kültürel

ve dini değerleri de "*manevi vatan*" olarak değerlendirir "*Müslümanın vatanı Şeriatın hakim olduğu yerdir*" sözü ile manevi vatanı kastetmektedir. Paşa, bu ifadeyi kullandığı zaman Türklerin asırlarca üzerinde yaşadıkları maddi vatanları henüz işgal edilmemişti. Ancak manevi vatanları Batı kültürünün istilası altındaydı. Bu yüzden maddi vatanımızı nasıl koruyorsak, manevi vatanımızın da korunmasını istemiştir (Bülbül, 229-230). Çünkü insan topluluklarını bir millet haline getiren "*millî kanun ve an'aneleri*"dir. "Başka bir kavmin tahakkümü altına düşen millet, arazisini değil, kanun ve an'anelerini kaybettiği için istiklâlinden mahrum kalmıştır. Üzerinde yaşadığı toprağı çoğu zaman terke mecbur olmadığı ve belki de ondan daha fazla istifade ettiği halde esirdir; çünkü millî değerlerini kaybetmiştir.

Bizim gibi vatan toprağını korumak uğrunda asırlardan beri, kanını cömertçe dökmüş olan bir milletin, "manevi vatan"ına karşı ilgisiz kalıp, sevgisizlik ve saygısızlık göstermesi, tasavvuru güç, anlaşılmaz bir hatadır" (Said Halim Paşa, 78).

Millet temeli üzerine kurulan bir toplumun ilerlemesinin bireyin ilerlemesine bağlı olduğu açık bir gerçektir. İslam öncelikle bireyin gelişmesini esas alır. Bu birey isterse Türk, Arap, İranlı yahut Hintli olsun, ancak, kendi milli dayanışmasına verdiği ehemmiyet kadar, İslam milletleri arasındaki dayanışmaya da önem verirse, o zaman iyi bir Türk, iyi bir Arap, iyi bir İranlı veya iyi bir Hintli olacaktır. Çünkü milli ve İslami dayanışmalar birbirinin tamamlayıcısıdır.

Said Halim Paşa, **"***İslam'ın, bireyi içtimai ve siyasi bir unsur olarak kabul etmesi, milliyeti istediğini ve kabul ettiğini gösterir"* demektedir. Paşa "*millet*"le ilgili şu tanımı yapmaktadır: "*millet, birbiri ile kaynaşabilen birtakım içtimai ve siyasi unsurların birleşmesi ile teşekkül eder. Bu unsurlar uzun müddet bir arada yaşamış, aynı lisanla konuşmuş, müşterek his ve fikirlere sahip olmuş, kendilerine mahsus bir sanat ve edebiyat meydana getirmişlerdir. Kısacası millet, öteki insan topluluklarından ayrılmalarına sebep olacak ahlaki ve ruhi bir kültür meydana getirmiş bireyler topluluğudur"***.** Bu tanımdan sonra Said Halim Paşa "*İslam esaslarını, milliyeti inkâr ediyor veya kuvvetten düşürüyor diye tefsir etmeye hiçbir şekilde imkan yoktur"* demektedir. Yine O, "*İslam'ın hücum ettiği, bugünkü ırkçılığın sapıklığı, hurafeleri, taassubu ve bencilliğidir, çünkü İslami gerçeklerin tek hedefi, insanların hakikati görmelerine mani olan evham ve zan perdelerini ebediyen yırtmaktır. İnsanlık, İslam esasları sayesinde bir gün gelecek, en doğru ve faydalı milliyetçiliğin nasıl olacağını anlayacaktır. İslamiyeti, bütünü ile ve her çeşit milliyetçiliğe muhalif olarak görmek çok büyük bir hata"* olduğunu belirtmektedir (Said Halim Paşa, 208-215).

Görüldüğü üzere Said Halim Paşa milliyet gerçeğine karşı değildir. Ancak bunun milletlerarası dayanışmayı engelleyip bir çatışmaya yol açmasına ve Müslüman milletleri arasında da İslam birliğine engel olmasına karşıdır. O İslam birliği esasına dayalı bir siyasal birlikteliğin uzun süreli olamayacağı eleştirilerine katılmayarak bu konuda örnek olarak İslam birliği

ve kardeşliği esasına dayalı Osmanlı Devleti'nin siyasi birliğini gösterir (27).

"Millî Ruhu" Diri Tutmak

Said Halim Paşa, daha ileriye giderek Batılılaşma ve Hıristiyan kültürün tasallutuna karşı "millî ruhun" devamlı diri tutulmasını istemektedir. Ona göre, Batılılaşma ile başlayan edebiyat akımlarının oluşturduğu eserler "*ruhumuzun değil, bir takım yabancı fikirlerin neticesidir. Kaçak olarak yurdumuza sokulmuş fikir ve hislerden meydana gelmiş sun'i bileşimlerdir. Milli ruh, edebiyatımızın da dışında tutulmuş, onun yerine kaynakları çok değişik, birbiriyle ilgisiz birçok ansiklopedik malumat meydanı doldurmuştur. Bu hal edebiyatımızı şahsiyetsiz bir şekle sokarak acınacak bir derekeye indirmektedir*".

Paşa, "*edebiyatımızla ilgili ifade vasıtası olan kelimelerden başka Türklükle ilgili hemen hiçbir şey*"in görülmediği hususuna dikkatimizi çekerek "*ilhâmın yerini yapmacık, derin ve samimi hislerin yerini de keskin ve serbest bir zekanın eserleri olan söz ve tavırlar*"ın aldığını belirtmektedir. Bunun da "*millî ruhumuzu kuvvetlendireceğine gevşettiğini, edebiyatımız kuvvetli ve gerçek imanlar meydana getireceğine, zararlı şüpheler, tereddütler ve inançsızlıklar saçtığını, sonuçta çok yıkıcı bir bozgun ve çözülmenin olduğunu*" kaydetmektedir.

Said Halim Paşa, "güzel sanatların, millî bir ruh taşıyabilmesi ve bu yolda ilhamlara mazhar olması için, bir vatan bulunması icap eder" demektedir (69-70).

Türk Medeniyeti

Said Halim Paşa, "*bugüne kadar pek haksız olarak hakir gördüğümüz medeniyetimizi sevmek ve ona hizmet etmek lâzım geldiğini sonunda iyice anlayacağız. O medeniyet ki, hudutsuz bir imparatorluk kurarak, bozkırlarda şehirler meydana getirmiştir. Evvelce "ırk tetkiklerinde" bir konu olan "Türk" kelimesinden, Fransız, İngiliz, Alman kelimeleri kuvvetind içtimaî ve siyasî bir varlık çıkararak Türk Medeniyetini, irfanını ve ruhunu kabul eden her Müslüman'a "Osmanlı Türküyüm" demek selâhiyetini kazandırmış"* olduğunu vurgulamaktadır (79).

Müslümanların Hakları, Vazifeleri ve Gençlerin Eğitimi

Said Halim Paşa, Müslümanların hak ve vazifelerini bireysel ve toplumsal açıdan ele alarak şu şekilde sıralamaktadır:

İslam toplumu, insanlar arasındaki hürriyet, adalet ve dayanışma-yardımlaşma ilkeleri üzerine kurulmuştur. Müslümanlar bu esasları geliştirmek ve muhafaza etmekle yükümlüdürler. Onların siyasi davranışlarını bu temel ilkelere verdikleri önem ve gösterdikleri ilgi belirlemektedir.

İslami hak ve vazifeler Müslümanlara en iyi şekilde öğretilmelidir.

Yapılacak eğitim ve verilecek öğretim İslam'ın maksat ve gayelerine uygun olmalıdır. Klasik ve teknik eğitim ne kadar çağdaş olursa olsun, İslam'ın anlaşılmasını kolaylaştırmıyorsa ve İslami değerlere ters düşüyorsa çok fazla bir değeri ve anlamı bulunmamaktadır (Kara, 23).

Hükümetler, siyasi kurumlar ve toplumun varlıklı kesimleri, kendilerine emanet edilen gençleri sağlam bir ahlak ve yüksek bir amaçla donatmakta yükümlüdürler. Eğitimin en önemli görevi *"milletimizi ruh ve ahlakça yüksek bir terbiye ile donatmaktır. Esaslarını doğrudan doğruya İslam'dan alarak, İslam anlayışına ve gerçeklerine dayanacak olan bu terbiye, zamanın ihtiyaçlarına da en mükemmel tarzda karşılık verecek bir şekilde olmalıdır. Herkesin de bildiği gibi, bir terbiye metodunun kıymeti, o metod vasıtası ile elde edilmek istenen maksada göre ölçülür… O halde belirli bir maksat yoksa hakiki bir terbiye de olamaz. Eğer İngiliz, Fransız yahut Alman terbiye metotları iyi iseler, maksatları, iyi İngiliz, iyi Fransız, iyi Alman yetiştirmek olduğu ve bunda muvaffak oldukları için iyidirler. Bu sebeple, bir milletin terbiye metodunun diğer bir millete de uygun gelmesine ihtimal yoktur. Batılı milletlerin kabul ettikleri eğitim metotlarını inceleyince, bu milletlerin her birinin, kendi fertlerini insanların en iyisi ve en mükemmel bir Hıristiyan saydıklarını görüyoruz. Yani bu milletlerin kendi terbiye metotları ile varmak istedikleri maksat her şeyden önce "Milli"dir"*

Paşa'ya göre, iyi bir Müslüman yetiştirmek demek: *"her bakımdan olgunlaşmış; yüksek bir anlayışa, yüksek bir irfana ermiş; kendi saadetini başkalarının felaketinde veya kendi yükselişini başkalarının alçalmasında aramayan iyi bir Türk, iyi bir Arap, iyi bir İranlı ve iyi bir Hintli yetiştirmek demektir. O halde İslam terbiyesinin takip ettiği maksat bulundukları her yerde gerek mensup oldukları gerekse içinde yaşadıkları cemiyetlerde saadetin*

kıymetli unsurları, ilerlemenin gerçek amilleri olacak insanlar" yetiştirmektir.

En iyi Müslüman da: hak ve görevlerini en iyi anlayan, onları en güzel yerine getiren ve savunan kimsedir (Said Halim Paşa, 218-222).

1. İslam'ın Siyasi Kurumları

"*Her yol Mekke'ye gider*"

Said Halim Paşa, Müslüman aydınların büyük bir çoğunluğunun Batı'da ne kadar siyasi kurum varsa, bunların tamamını veya bir bölümünü kendi ülkelerine getirmekten başka bir şey düşünmediklerini, yine memleketlerinin sosyal ve siyasi gelişmesini sağlayabilmek için Batı'nın düşünce ve prensiplerini aynen uygulamaktan başka çarelerinin olmadığına inanmakta olduklarını üzülerek müşahede ettiğini ifade etmektedir. Müslüman aydınların Batı için "*Her yol Romaya gider*se", İslam dünyası için de "*Her yol Mekkeye gider*" gerçeğini bilmeleri gerektiğini, çünkü bu iki ayrı dünyanın her birinin "*başka bir yol, başka bir istikamet, başka bir talih takip etmeye ve insanlığın umumi gelişmesinde farklı vazifeleri yerine getirmeye mecbur"* olduklarını anlamaları gerektiğini vurgular. Nitekim her topluluğun kendine has olan karakterinin mensup olduğu dinden doğduğu hakikatini anlamamız gerektiğini ve Batılıların kendi ihtiyaçlarını göz önüne alarak kurdukları ve kabul ettikleri sosyal ve siyasi kurumların ne kadar değiştirilirse değiştirilsin bize uygun olamayacakları gerçeğinin ortada olduğunu belirtir.

Paşa, Müslüman aydınların, *"sosyal ve siyasi bakımdan Müslüman milletlerin, Batılı milletlerden alacakları bir şey"* olmadığını, aksine onların İslamiyet'ten istifade edecekleri pek çok yönün bulunduğunu anlamaları gerektiğini kaydeder.

Said Halim Paşa'ya göre, İslam'ın sosyal yapısı *"bütünü ile Şeriat'ın tam hâkimiyeti esası üzerine"* kurulmuş olup, gerçek İslam toplumu, *"bu hâkimiyete uyan ve bağlanan toplumdur"*. Şeriat nedir? sorusuna; Peygamber tarafından bizlere Allah adına tebliğ edilen, insanlığın mutluluğunu esas alan *"ahlaki ve sosyal bir takım tabii gerçeklerin bütünüdür"* şeklinde cevap verir.

Said Halim Paşa, *"Şeriat kanunlarının bütün kainata hakim olan Tabiat kanunlarından farkı"* olmadığını, *"Tabiat kanunlarında olduğu gibi, Şeriat kanunlarının önünde de bütün insanların eşit"* olduğunu, bu kanunlardan bütün insanların aynı hürriyet içinde faydalandığını ve bu hürriyetin yalnız *"o kanunlara karşı göstermeye mecbur oldukları saygı ve riayetle"* sınırlandığını belirtmektedir. Paşa, İslam'ın *"birtakım zümrelerin, kendi heves ve çıkarları için uydurdukları ve içlerinden bazılarına insan-üstü kudretler yakıştırmak suretiyle, insanları sindirip, onların üzerinde siyasi, sosyal ve ahlaki baskılar kurdukları yalancı hâkimiyetlerin saltanatına son verdiğini" kaydetmektedir.* İslam'da hakimiyet mefhumumu *"ahlaki gerçeklerin ve sosyal adaletin tabii koruyucusu olan ilahi kudretin, yani ilmin, aklın ve hikmetin hayata hakim olması"* olarak açıklamakta ve bu ilahi kudretin *"Şeriat"* olduğuna dikkat çekmektedir. O, yalnız başına ahlakın ve kanunların topluma sağlayacağı

mutluluğun, hakiki ve devamlı olsa bile, maddi yönü eksik olması bakımından noksan olduğunu, tek başına tabiat ve fizik kanunlarına ait bilgilerle elde edilen maddi refah ve mutluluğun da, hem toplumun bütün olarak refah ve saadeti, hem de manevi zevkler bakımından çok eksik kalacağına dikkat çekmektedir (229–231, 236).

Milli Egemenlik

Said Halim Paşa, İslamiyet'in sosyal kurumlar bakımından öteki toplumsal nizamlardan üstün olduğunu, çünkü İslam nizamının teşkilatlanma esaslarının *"Şeriat prensiplerinden"* çıktığını, fakat Müslüman aydınların *"Şeriat'ın egemenliği ilkesi yerine" "Milli egemenlik"* ilkesinin Müslüman ülkelerde de benimsenmesini ve *"artık Şeriat'ın Müslüman idarecilerin ölçüsü ve ilham kaynağı olmaktan çıkmasını"* istediklerini, ancak bunun İslam ülkelerinde uygulamasının "*sun'i olacağı ve bir şekilden ibaret*" kalacağını daha önceki tecrübelerden belli olduğunu kaydetmektedir.

Paşa'ya göre, Milli iradenin gücünü sayı çokluğundan aldığını, dolayısıyla *"hakka ve hikmete en az değer veren bir çoğunluğa, kendi kesin iradesini, azınlığa zorla kabul ettirme hakkını tanımak demektir"*. Bütün bunlara rağmen *"tam olarak ve gerçekten ortaya konmuş bir milli iradenin değerini kabul etmemek veya küçümseme"*nin doğru olmadığını, *"toplum şuurunun çok değerli bir belirtisi olduğunu ve kullanılması hem hak ve hem de vazife olan kişisel iradelerin bütününü temsil ettiğini*" kabul etmemenin saçma olacağını yazmaktadır.

Yine Said Halim Paşa, *"Milli irade"*ye belli ölçüde *"bir saygı ve itibar gösterilmesi"* gerektiğini, ancak "*bu dünyada var olan her şey, tabiat kanunlarına, maddi ve sosyal hayatın gerçeklerine tabi*" olduğunu ve *"insan iradesi, onlara ait kanunlar tarafından"* yönlendirildiğini, dolasıyla *"akla ve hikmete uygun düşen, insan iradesini bu kanunların icaplarına"* uydurmak gerektiğini ifade etmektedir. Paşa bununla ilgili şu önemli gerekçeyi gündeme getirmektedir: *"Milli irade nasıl tabiat karşısında, kudret ve hüküm sahibi olamayarak, onun kanunlarına itaat zorunda ise, manevi ve sosyal alanda da aynı şekilde hâkimiyet iddiasında bulunamaz. Bu sahanın kanunlarına da uymak zorundadır. Üstelik uyulması gereken ahlaki ve sosyal kanunların tespit edilmeleri dahi tabiat kanunlarının tespiti kadar kolay değildir. Bu kanunlar, ötekiler gibi insanın müşahede ve akıl yürütmesi yolları ile tespit olunamazlar"*. Bu nedenle milli iradenin *"Şeriatın kendisine gösterdiği sosyal ve ahlaki nizama saygı göstermek ve boyun eğmek zorunda"* olduğunu ve bunun neticesinde milli iradenin *"ikinci derecede bir yere"* konulması gerektiğini belirtmektedir (237–241).

İslam Hukukunun Egemenliği İlkesinin Sonuçları

Said Halim Paşa, *"Şeriatın Hakimiyeti"* (İslam Hukukunun Egemenliği**)** bütün Müslümanları *"İslam kardeşliği"* ve ortak ülkü etrafında birleştirdiğini, sınıf ve parti rekabetlerini kesin bir biçimde sürüp çıkardığını, hürriyet ve eşitliğe karşı bütün tepkileri ortadan kaldırdığını ve hatta Müslümanların *"Şeriat tarafından kurulmuş olan devletin meşruluğuna itiraz etmedikleri"* gibi, ne şekilde

olursa olsun devleti yıkmayı düşünmediklerini, adaletsizliğe, yolsuzluğa ve kötülüğe son vermek için *"devleti temsile ve kanunları tatbik etme yetkisini ehil olanlara vermekten başka bir yol"* aramadıklarını kaydetmektedir.

Paşa, tarihi seyri içinde *"Şeriat'ın cemiyete hakimiyeti, öyle bir sosyal yapı kurulmasını sağlamıştır ki, bu yapı, insana fert ve toplum olarak gerçek bir mutluluk temin etmek için gerekli olan şartların tamamına tabi"* bulunduğunu ve bu sosyal yapının *"tam bir hürriyet içinde gelişip ilerlemesine mani olan binlerce engeli"* ortadan kaldırdığını söylemektedir. Yine "*Şeriat'ın sosyal nizamı, kısa zaman içinde, hiç yoktan, hayret edilecek bir medeniyet meydana getirerek, yüz yıllarca insanlığı ilmin, hikmetin ve adaletin nurları ile"* aydınlattığını ve "*sosyal, ahlaki ve maddi bakımlardan benzeri görülmemiş bir saadet içinde"* yaşattığını ifade etmektedir (242-244).

Çöküş ve Çıkış Yolu

Said Halim Paşa, iki asırdan beri *"İslam medeniyeti"*nin neden bir gerilemenin içinde bulunduğunu soruyor ve bu soruya cevaplar arıyor. Paşa'ya göre, *"Müslümanlar yükseliş devirlerinde olduğu gibi, yine dinlerine bağlı bulunuyorlar; fakat eskisi gibi yükselmek şöyle dursun, gerileyip alçalıyorlar. Demek aynı sebepler aynı neticeyi vermiyor"*. Bunun sebebi olarak da Müslümanların, İslami görevlerini eskisi gibi iyi anlayamamalarına ve yerine getirmemelerine bağlıyor. Paşa, 1918 yılında yayınlanan *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye* adlı eserinde çöküşün sebebi olarak İslam dünyasındaki zihniyet ve ahlak değişikliğini gösterirken, 1921'de ya-

yımlanan *İslamda Teşkilat-ı Siyasiyye* isimli eserinde İslam dünyasındaki gerilemenin maddi şartların bozulmasından kaynaklandığını yani çöküşün iktisadi olduğunu belirtiyor. Müslümanların büyük bir gayret ve azimle çalışarak *"tabiatın sırlarını"* keşfetmelerinin şart olduğunu, çünkü Müslümanların *"Şeriat'ın kendilerine sağladığı sosyal ve ahlaki saadetin yanında, ona uygun ve yardımcı bir maddi mutluluk da elde etmeleri"* gerektiğini kaydediyor. Maddi kudret ve saadet için tabiatta bulunan nimetlerden faydalanılmasını, bunun da ancak *"tabiatı idare eden kanunları tanımak ve bu kanunlardan çıkan ilimlere sahip olmakla"* gerçekleşeceğini vurguluyor (Said Halim Paşa, 245–251; Kara 1980b: 20–24).

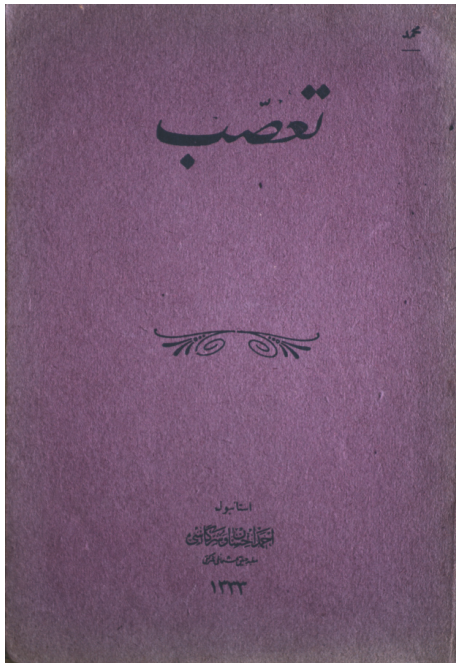

Said Halim Paşa'nın 1917'de neşredilen Taassub isimli kitabının dış kapağı

Mehmed Said Halim Paşa, İslam dünyasının gerilikten kurtulması için şu çareyi öneriyor: İslam Dünyasının; *"kendisinde bulunmayan ve bulunmaması gerileme ve çökmesinin biricik sebebini teşkil eden ilim ve fenleri durmadan kazanmaya ve elde etmeye"* çalışması şarttır. Bu ilim ve fenlerin bugün Avrupa'da olduğunu, bunları almamız gerektiğini vurguluyor. Bizim Batıdan almamız gereken şeylerin bunlarla sınırlı olduğunu yoksa onların *"iktisadi ilkelerini, çalışma ve sermaye teşkilatına ait usullerini ve bunlar arasındaki münasebetleri tıpkı orada olduğu gibi kabul etmeye taraftar olmak manasının"* anlaşılmamasını istiyor. İktisadi ilkelerimizi ortaya koymak için yapılacak işin; fıkha başvurmaktan başka bir yolun olmadığını belirtiyor.

Yine Paşa, İslam Dünyasının kurtuluş yolunun *"bütün sosyal ve siyasi hayatını, İslamiyet'in değişmez ve ebedi hakikatleri üzerine kurmaktan ibaret"* olduğunu, bunun dışında takip edilecek herhangi bir yolun *"İslam dünyasını devamlı olarak Batı'nın hücumları ve netice olarak da devamlı bir esaret ve zillet içinde yaşamaya mahkûm"* edeceğini kaydediyor (Said Halim Paşa, 228, 255-256, 264; Kara 1986: 94,102).

İslam'ın Siyasal Sistemi

Said Halim Paşa, İslam'ın siyasal düşüncesinin, İslam'ın *"sosyal prensiplerden"* doğmuş bulunmasından dolayı *"siyasette çeşitli parti ve sınıflar arasındaki rekabet ve muhalefetlere"* izin verilmediğini, siyasi dengenin sağlanması için de *"idare edenle edilenler arasındaki"* ilişkilerin sınırlandırıldığını belirtmektedir. İslam'ın *"insanları belirli bir idare şekline mecbur"* etmediğini, *"karşılıklı*

hak ve vazifelere riayet ve hürmet” etmek şartı ile *“ihtiyaçlara göre bir hükümetin”* yani *“siyasal sistem”in* kurulması noktasında toplumun serbest bırakıldığını açıklanmaktadır (Said Halim Paşa, 167). Bu sistemin ne olup olamayacağı konusunda şöyle bir açıklık getirmektedir: *“Bir cemiyet için en uygun siyasi rejim onun sosyal yapısının ihtiyaçlarını en güzel şekilde karşılayan ve siyaset esaslarını en doğru olarak ortaya koyabilen yani onu tam olarak ifade eden rejimdir”* (271).

Paşa, İslam toplumunun *“Şeriat’ın”* hâkimiyetine yani egemenliğine tabi ve bağlı bulunduğunu, bunun anlamının da; *“Şeriat’ın kendisine yüklediği ahlaki ve sosyal kanunlara”* her bireyin ayrı ayrı uyacağını, yine her bireyin *“bu kanunlara bütün toplum tarafından uyulmasını ve saygı gösterilmesini de kontrol etmekle”* yükümlü olduğunu yazar. Bundan da *“hükümeti denetleme hakkının”* bireylere ait İslami bir görev olduğu gerçeğinin ortaya çıktığını ifade eder (Kara, 103).

Said Halim Paşa, İslam’da siyasal sistemin, *“ancak milleti temsil suretiyle”* kurulabileceğini ve bu temsilin Batı’dakinden tamamen farklı olması gerektiğini vurgular. Milleti, *“meclis”*in temsil edeceğini, meclisin de *“milletin seçkinlerinden meydana geleceğini”* ve burada *“milletin muhtelif sınıflarını samimi bir şekilde birbirine bağlayan birliğe yakışır bir sükûnet ve siyasi ahenk”* bulunacağını, dolayısıyla meclisin görevinin de toplumda mevcut bulunan *“dayanışmayı siyaset sahasında tatbik etmek”* yanında, bir diğer görevinin de hükümeti denetlemektir. Bu meclisin kanun yapma yetkisi bulunmamaktadır (Said Halim Paşa, 272-274).

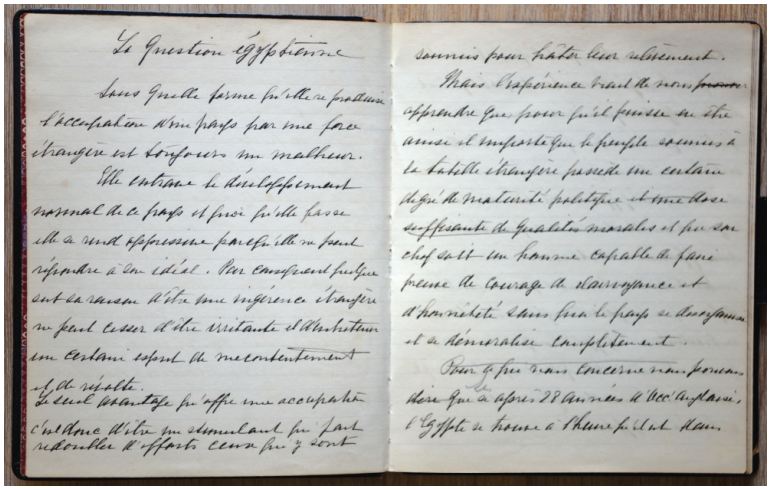

Said Halim Paşa’nın Fransızca yazdığı, henüz neşredilmemiş Mısır Meselesi isimli eseri

Yasama Hakkı

Paşa’ya göre, İslam toplumunda kanunlar *“Şeriat’ın ruhuna vakıf”* kişilerden oluşan bir heyet tarafından yapılacaktır. Bu heyet *“faziletleriyle, tecrübeleriyle, ilimleriyle milletin hürmet ve itimadını kazanmış mütehassıslar”*dan oluşacaktır. Bunlar hukuk âlimlerinden oluşan bir heyettir. Bu âlimler heyeti, *“millet meclisi gibi bağımsız olacak ve Şeriat’ın mutlak hakimiyetini sağlamlaştırmak ve devamlı kılmak”* için görev yapacaktır.

O’na göre, Hukuk âlimlerine (Fukuha’ya) yaptırılmayan kanunların adaleti temsil edemeyeceğini, bunların olsa olsa zorbalığı temsil ederek, toplumda huzursuzluğa yol açacaklardır. Çünkü bu tür kanunların, güçlülerin zayıfları ezmesine, zayıfların da zulümden kurtulmak için kanunlardan kaçmasına veya kanunları tanımamaya zorlayacaktır (274-277).

Demokrasi

Said Halim Paşa, *Mukallidliklerimiz* adlı eserinde toplumsal meselelerde yabancılara karşı gösterdiğimiz hayranlığın, esas olarak kendimizi Batı usulünde demokratlaştırmak istememizden kaynaklandığını hatırlatıyor. Oysa ortaya çıkışımızdan beri gerçek bir demokrasi içinde yaşamış, esasen *"demokrat bir millet"* olduğumuzu belirtiyor. O, uygulamak istediğimiz Batı demokrasinin henüz dün denilebilecek bir zamanda ortaya çıktığını ve bu demokrasisinin aristokratik bir geçmişle, bugünkü Batı toplumunu bıktıran ve bazı önlemlere başvurmaya zorlayan eşitlikçi eğilimler arasında bir dönüşüm durumu olduğunu kaydediyor. Paşa, Osmanlı Demokrasisinin ise *"köklü ve kesinleşmiş bir soysal durum"* olduğunu ve bunun *"bizim fiilen yaşadığımız hayat prensiplerimizin mantıki"* sonucunda meydana geldiğini ifade ediyor. Bu demokrasinin kökleşerek asli bir hal kazandığını, bunun bizim tarihi bir eserimiz olduğunu, buna asırlık bağlarla bağlı olduğumuzu ve bu bağları kesmemizin bize felaket getireceğine dikkat çekiyor.

Paşa'ya göre,*"tabii şartlar altında olgunlaşamamış, memleketinin siyasi ve sosyal hayatına serbestçe katılmamış olan bir millet, hukuki ve siyasi vazifelerini yerine getirmek zamanı gelince, birçok hatalara düşmeye mahkûmdur"*. Bu hatalardan kaçınmanın ve onları önlemenin tek yolunun da, başkalarının deneyimlerine başvurmadan önce, çok az da olsa kendi deneyimlerimizden yararlanmanın daha doğru olacağını söylüyor (54-55).

Paşa, *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye* adlı eserinde, batı toplumlarında aristokrasiyi

seçkin bir sınıf, demokrasiyi ise imtiyazlardan mahrum olan unsurların teşkil ve temsil ettiğini yazmaktadır. O'na göre, *"İslam toplumlarındaki çeşitli sınıflar, ancak ahlak ve fikir seviyelerindeki farklarla birbirlerinden ayrılırlar. Fakat eşitlik, adalet ve dayanışma fikirleri bu sınıfların arasındaki münasebetleri tespit ve tanzim ederek İslam kardeşliğini"* kurarak onları birbirine yaklaştırmaktadır (166-167,171-172).

Devlet Başkanı ve Hükümet

Said Halim Paşa, İslam toplumunda devletin (hükümetin) *"çıktığı ve dayandığı kaynağın Şeriat"* (İslam hukuku) olduğunu, hükümetin de İslam hukukunun uygulayıcısı ve bu uygulamanın takibini yaptığını ifade etmektedir. İslam'da hükümetin görevi *"halka mümkün olan refah ve saadeti temin etmek"*tir. Bu nedenle hükümetin **"***devlet olarak imkânın son derecesine kadar nüfuz ve kudret sahibi"* olması gerekmektedir. İslam toplumunda hükümetin *"kudretli ve tesirli olabilmesi için, bu kudret ve nüfuzu temin eden bütün hak ve imtiyazlara sahip olması ve bütün bu salahiyetin yalnız bir şahısta toplanmış bulunması lazımdır"*. Paşa'ya göre bunun gerekçesi de şudur: *"şayet bu hak ve imtiyazlar bölünerek ayrı ayrı şahıslara, yahut değişik siyasi heyetlere verilecek olursa, bunlar birbirine karşı gelmekten geri durmazlar"*. Bu durum kesin biçimde hükümetin güçsüzlüğünü ve yetersizliğini gösterir ki, bu da toplumsal felakettir.

Başkanlık sistemini öneren Said Halim Paşa, geniş yetkilerle donatılan hükümet başkanının halkın reyleriyle seçilmesinin gerekli olduğunu belirtir. *"Çünkü*

başkanlık makamına, en fazla layık olan" kimseyi bulup geçirmek, *"millet için kaçınılması mümkün olamayan"* bir görevdir. Böyle olunca seçim de o vazifeden doğan tabii bir hak olur.

Said Halim Paşa'ya göre, hükümet başkanı "*icra kuvvetinin en büyük başkanıdır*". Vekil ve temsilcilerinin en iyi şekilde hizmet yapabilmeleri için gerekli olan hak ve yetkileri devrederek görevini yerine getirir. Devlet Başkanı siyasi yapının düzenleyicisi olduğu için, bu yapının *"muntazam bir şekilde işlemesine nezaret etmek, çeşitli kuvvetler arasındaki ahenk ve ülfeti muhafaza etmek, bunların arasında ortaya çıkabilecek ihtilafları yoluna koymak"* da önemli görevlerindendir. Hükümet Başkanı, İslam hukukunun (Şeriat'ın) egemenliğini milli iradenin onayı ile temsil ettiğinden hem kendisi ve hem de tayin ettiği memurları İslam hukukuna ve milletin temsilcilerine karşı sorumludurlar.

İcra kuvvetinin başı olan hükümet Başkanı, millet meclisine ve teşri (yasama) kuvvetine karşı olan sorumluluğu, İslam siyasi sisteminde bu şekilde sağlanmaktadır. Hükümet başkanı ve "*icra kuvvetinin*" başarısızlıkları halinde, onu hesaba çekecek olan, yalnız şikâyet etmekle yetinecek bir meclis değildir. *"Bu siyasi sistemde, kendisine verdiği yüksek vazifeyi hakkıyla yapamayan icra kuvvetinin başkanından şikayetçi olan millet olacaktır"*. Milletin şikâyeti üzerine Şeriat (İslam hukukçuları) kendisini dinler ve gerekirse Hükümet başkanının, dolayısıyla hükümetin düşürülmesine karar verir (277-279).

Denetleme Kurumu (Millet Meclisi) ve Siyasi Partiler

Said Halim Paşaya göre, İslami Devletin siyasi yapısında Meclisin kanun yapma yetkisi bulunmamaktır. Meclisin görevi, Devlet Başkanı ve hükümeti denetlemektir.

İslam'ın siyasi rejiminde denetleme (Meclis), yürütme (icra) ve yasama (teşri) organları sahip oldukları özellikler ve yetkileri sebebiyle birbirinden bağımsız çalışır yani özerktirler.

Paşa, Ayan Meclisi (Senato')nin *"seçkin şahısların ve sınıfların hak ve imtiyazlarını"* korumak için kurulduğunu ve esas itibariyle aristokrat bir kurum olduğunu, *"ilke olarak imtiyazlı kişi ve sınıflar tanımayan İslam siyasi rejiminde böyle bir müessesenin yeri"* olmadığını belirtiyor.

Said Halim Paşa'nın siyasi partilerle ilgili görüşüne gelince, O, Batı toplumlarında siyasi partilerin görevinin mevcut sosyal düzeni değiştirmek olduğunu, biz de ise (Osmanlı Devleti'nde) tam aksine mevcudu "*korumak*" olduklarına dikkat çekerek İslam toplumunda siyasi partilerin etkinliğinin Batıdaki kadar çok olamayacağını yazmaktadır (280-285).

Said Halim Paşa'nın 1913'de neşredilen Meşrutiyet isimli kitabının dış kapağı

Aydınların Sorumluluğu

Said Halim Paşa, İslam'da Siyasi Teşkilat'ın yapısını ortaya koyduktan sonra, İslam dünyasındaki aydınlara seslenerek *"Müslümanları birbirine bağlayan ortak İslam ülküsünü; hayali, aldatıcı ve geçici bir takım gayeler uğruna kurban"* etmemelerini, Batı'nın *"siyasi sistemini"* kabul ve taklit eden İslam milletlerinin içine düşecekleri ve düzeltilmesi mümkün olmayan kaosa dikkat çekerek *"Batı'nın siyasi rejimini kabul eden ve müesseselerini taklit edenler, onun sosyal prensiplerini de benimsemeye mecbur"* olduklarının altını çizmektedir.

Paşa, İslam milletlerinin *"Batılılaşması"*nın İslam toplumunu mahvedeceğini, aydınların *"İslam dünyasının selameti için"* bütün sosyal ve siyasi hayatın *"İslamiyet'in değişmez ve ebedi hakikatleri üzerine"* kurmaları hususunda gerekli çalışmayı yapmalarını istemektedir. Yine fikir adamlarımızın tek hedefinin, *"İslam prensiplerini bütün hakikati ve mükemmelliği ile ortaya çıkarmak ve bu uğurda elden gelen hiçbir hizmeti esirgememek"* ve görevlerinin *"İslam'ın en saf, en yüksek ruhundan, en güzel geleneklerinden ve en asil örneklerinden başka hiçbir şeyden ilham almamak"* olduğunu belirtmektedir. Ancak bu sayede *"kendi kendilerini idare edecek, başkalarının idaresi altına girmeyecek"* ve başkalarını örnek alacak yerde, kendileri başkalarına örnek olacaklardır.

Bunun dışında takip edilecek bir yolun İslam dünyasını, *"Batı'nın saldırılarına maruz bırakacak ve bunun sonucunda da sürekli bir esaret ve zillet içinde yaşamaya mahkûm"* edecektir.

Said Halim Paşa bu mücadelenin büyük bir tahammül, sebat, cesaret ve inanç istediğini, yine bu mücadelenin ancak böyle yüksek ahlaki özelliklere sahip fikir adamları tarafından kazanılabileceğini, bu özellikleri taşımayan *"Müslüman fikir adamlarının, varlık iddiasında"* bulunmaya hakları olmadığını özellikle belirtmektedir (285-289).

2. II. Abdülhamit ve Hilafet

Said Halim Paşa, ilk eserlerinde II. Abdülhamit'i istibdatçı ve idaresini de istibdat dönemi olarak değerlendi-

rir. Ancak "*bir idare, yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir. Sultan Hamid kendi adıyla yâdedilen "İdâre-i Hamîdiyye"nin tek âmili ve kurucusu değildi. Belki bu idarenin mühim âmillerindendi; fakat Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, çağdaşları başka bir Sultan Hamid'in meydana gelmesine sebep olacaklardı*" gerçeğine dikkat çekmektedir (Said Halim Paşa, 8, 31-33, 38, 44-45).

Paşa, Malta'da esaret hayatı yaşarken 1920'de telif ettiği *Hatıraları*'nın "*Türkiye ve Hilafet*" bölümünde II. Abdülhamit'in hilafet politikasını takdirle karşılamaktadır. Bu konuda şu önemli tespitlerde bulunmaktadır: "*İslâmı çepeçevre sarmış olan uyuşukluktan kurtarma başarısı Abdülhamid'e aittir. O, sonsuz bir sabır ve sanatkârane bir dikkat harcamıştır. Onun sayesinde, Türkiye'nin desteği ile ilk devirlerdeki birlik ve beraberliğe tekrar ulaşmaya doğru artarak ilerleyen bir tarzda İslâmın siyasî uyanışı daha da belirgin hale gelmiştir. İctimaî, ahlâkî ve entelektüel bir yeniden doğuş yönündeki yoğun ve heyecanlı bir arzu, siyasî bağımsızlık fikri ile birleşiyordu ki, bunun gerçekleşmesinin özellikle de İslâm yurdunun modern gereçlere daha çok uygun olarak donanmış olmasına bağlı olacağı anlaşılmıştı.*

Özellikle 1908 Devriminde çok açık bir şekilde ifade edilmeye başlayan köklü reformlara girişmesinden itibaren Türkiye'nin kurbanı olduğu sistemli suikastler, özellikle de mütareke dönemlerinde maruz kaldıkları –ki, bunun ne anlama geldiği konusunda yanılması mümkün değildir-; bu duyguların daha da canlanarak faaliyete geçmesini çabuklaştırmıştır.

Batı'nın veya daha doğrusu Hıristiyanların komplolarına maruz kalan Türkiye'nin cesur ve kararlı tutumu, söz konusu cereyana kararlılık vermeye yetmiş ve Müslümanların ruhunda İslâm davasının bütünüyle başarıya ulaşmasından sonra ancak sönecek olan bir alevin tutuşmasına neden olmuştur. Türkiye, Müslümanların ona olan güvenlerini boşa çıkarmayacak bir yetkinlik göstermişti. Müslüman âlemi, onun boyun eğmeyen direnişinde büyük bir itminan ve bir daha sönmeyecek olan bir cesaret kaynağı bulmuştu" (Said Halim Paşa 2004: 405).

Hilafet Türklerin Hakkıdır

Said Halim Paşa, "*halifeliğin bağımsızlığını sağlamak amacını güden maddî güç ve kuvvetin varlığı bu yüce görevin icrası için temel şart*" olduğunu belirtmektedir. Yine Paşa, "*Kur´an , liyakatin üstünlüğünü*" esas aldığını ifadede etmektedir. Hilafetin Osmanlı'ya geçişini belirleyen şeyin "*kuvvet*" olduğuna dikkat çekmektedir. Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı egemenliğine karşı başkaldıran ve "*siyasî olarak Türkiye'den bağımsız olan Hicaz toplumu, dinî olarak sultana sadık kalmıştır*" demektedir.

Nitekim Paşa; "*İngiliz hükümeti Hicaz'ın yeni kralına, her türlü desteği vaad ederek sultanın idaresine karşı hilafet makamı için adaylığını koyması yönünde canla başla baskı yapmakta idi; oysa, şayet Osmanlı hanedanlığının Müslümanların dinî riyasetini elde tutmalarında bir sakınca olsaydı, Hüseyin ile Mekke ve Medine gibi iki önemli kutsal şehrin efendisinin sahip oldukları Hz. Peygamber'in hakikî soyundan gelme özellikleri,*

sözkonusu Arap hükümdarına bunu elde etmeyi başarmaları için en iyi şans sunmalı idi. Bizzat Hüseyin'in kendi gayreti de olmasına rağmen, bu girişim akamete uğramıştır. O ve İngiltere'nin yaptığı masraflar yanlarına kâr kalmıştır. Hatta, İngiltere'nin müdahalesi, sadece dünyadaki diğer Müslümanlar tarafından değil aynı zamanda Hüseyin'in bizzat kendi taraftarları tarafından bile saygısızlık ve daha da öte, bir çeşit kutsalın ihlâli olarak kabul edildiğini" bildirmektedir.

Said Halim Paşa, bu durumun "*hilafet makamının işgali konusunda* 'en güçlü Müslüman devlet' *teorisini veya daha doğru bir ifadeyle doktrininin doğruluğunu ve bunun*, 'Hz. Peygamberin'in neslinden olmak'*tan daha geçerli olduğunu ispat*" ettiğini ifade etmektedir.

Paşa, halifelik görevinin "*asırlar boyunca Türk sultanlar tarafından izzetle ve İslâm yurdunun (dünyasının) yararı için ifa*" edildiğini, "*bu yüce sorumluluğun gerektirdiği görevlerin bilincinde olarak, bizzat kendi ülkelerinden karşıladıkları paralar ve canlar kurban ederek haddi hesabı olmayan bedeller ödeyerek İslâm adına büyük hizmetlerde*" bulunduklarını kaydetmektedir. Türk sultanların, "*Araplardan miras aldıkları İslâm topraklarını büyük ölçüde büyütmüşler ve bir yönüyle de, bunu kalıcı*" hale getirdiklerini belirtmektedir. Yine "*Türkiye, İslâmın bayraktarlığını İslâm toplumu içerisinde sonsuz derecede hak*" ettiğinin "*tarihî bir gerçek*" olduğuna dikkat çekmektedir.

Said Halim Paşa, "*Bugün (Mütareke döneminde), Türkiye eski büyüklüğünü kaybetmiş vaziyettedir. Ancak, hâlâ en önemli ve en saygıdeğer Müslüman güç olmaya devam etmektedir. Coğrafî konumu, Batı ile olan doğrudan ilişkileri, ileri medeniyeti ve modern araçlara sahip oluşu bakımından hâlâ İslâmın entelektüel, ahlâkî, ictimaî ve maddî kalkınmasına hizmet edecek bir vasıta olarak diğer Müslüman ülkeler arasında en iyi duruşa sahip olan ülkedir. İslâm dünyasının bütün ümidinin onda*" olduğunu belirtmektedir.

Paşa, İslâm dünyasının "*yeniden dirilişinden çekinen İngiltere'nin, hilafet görevinin Türkiye'nin dışında başka bir hanedana geçmesini istemesi ve bu gaye için giriştiği kampanyalarda başarılı olamayınca Türk gücünü yok etmeye girişmesinin altında yatan belli başlı gerekçelerden biri de budur*" demektedir (Said Halim Paşa, 400, 401, 402-404).

V

Mehmed Akif'le Dostluğu

Said Halim Paşa'nın önemli bir devlet adamı ve düşünür olması hasebiyle birçok dostunun bulunması tabiidir. Ancak bunların içinde Mehmed Akif (Ersoy)'in ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Eşref Edib'in aktardığına göre; "*Merhum Said Halim Paşa'ya üstadın (Akif'in) büyük hürmet ve muhabbeti vardı. O (Said Halim Paşa) da üstada müstesna hürmet ve muhabbet gösterirdi. Görüşüp sohbet ettikleri günler pek neşeli geçerdi*" (Fergan, 126). Bu dostluğun Mehmed Akif'in II. Meşrutiyet'in ilanından dört gün sonra on bir arkadaşıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmesinden (Kuntay, 74; Fergan, 326, 327) sonra başladığı düşünülmektedir.

Nitekim 25 Aralık 1908'de kurulan *Türk Derneği*'ne Said Halim Paşa para yardımında bulunurken (Akçura 1978: 210), Mehmed Akif'in başyazarlığını yaptığı *Sıratımüstakim* dergisi de derneğin yayın organı olarak ilan ediliyordu (*Sırât-ı Müstakim* 2013: 302; Fergan, 11-12).

Said Halim Paşa ile Mehmed Akif'in görüşme ve sohbetlerinin daha ziyada 1908-1914 yılları arasında olabileceği belirtilmektedir. Savaş yıllarında bir araya gelip gelmediklerinin bilinmediği, ancak Malta'da sürgünde iken haberleştikleri, hatta Paşa'nın Malta'da yazdığı *Hatıraları* ile *İslâmda Teşkîlât-ı Siyâsiyye* adlı eserlerini Akif'e ulaştırdığının bilindiği ifade edilmektedir (Ayvazoğlu 2011: 57).

Akif'in dostları arasında Said Halim Paşa'ın kardeşi Abbas Halim Paşa, oğlu Prens Halim Bey ve Abbas Halim Paşa'nın kızı Prenses Emine Abbas da yer almaktadır (Kuntay, 85-91, 142, 175, 197, 198, 203, 218, 231, 239, 264, 297; Fergan, 186, 206, 208, 222, 226-227, 230-231, 233-235, 366-367; Ayvazoğlu, 56-58)

Eşref Edib'in bildirdiğine göre; Said Halim Paşa, Akif'in "*şiirlerini pek severdi. Hele üstadın bizzat kendisinden dinlemesini çok arzu ederdi. Üstat şiirlerini ona okurdu*". Akif de Paşa'nın "*fikirlerini çok yüksek bulurdu*" ve "*eserlerinin büyük kıymetini her zaman ve herkese söylerdi*" (Fergan, 126).

Nitekim Mehmed Akif, Said Halim Paşa'nın Fransızca yazdığı "*Islamisation*" adlı eserini Türkçeye "*İslamlaşmak*" adıyla tercüme ederek *Sebilürreşad* dergisinin 1918 yılının Kasım ve Aralık sayılarında yayınladı. Akif'in özenerek tercüme ettiği bu eser 1919 yılının Nisan ayında kitap olarak da basıldı. Kitap yayınlandığında Akif, aynı dergide bir tanıtma yazısı yazdı. Tanıtım yazısında eser ve Said Halim Paşa ile ilgili şu hususları vurguluyor:

"*Yüzlerce sayfayı hakkıyle işgâl edebilecek kadar geniş olan bir konunun, büyük bir ustalıkla otuz sayfaya sığdırılmış olduğunu söylersek bu büyük eserlerdeki bahislerin daha fazla hülâsa edilemeyeceği herhalde kabul edilir.*

Avrupalılaşmak, asrîleşmek, Türkleşmek, Osmanlılaşmak gibi manaları meçhul mastarlar gördük. Fakat sohbet toplantılarındaki konuşmalara, basındaki makalelere mevzu olarak alınan bu tâbirlerin hakkıyle izah edildiğini görmedik. Bu sebeple de bunları ileri sürmek isteyenlerin ne demek istediklerini bir türlü anlayamadık.

Bazıları bunu bizim anlayışımızın kıt olmasına veriyorlardı. Şimdi iyice gördük ki, ortada anlayamamaktan çok, anlatamamak felâketi varmış. İşte Said Halim Paşa hazretleri tarafından "İslâmlaşmak" mevzuuna dair ileri sürülen fikirleri pek güzel anlıyoruz. Çünkü bu fikirler sağlam, sâbit ve hakiki bir inancı müdafaa etmek için tam bir samimiyetle ileri sürülüyor, Yazar, başkasının kanaatlerini değil, kendininkileri yazıyor. Duyguları, düşünceleri tamamiyle kendisinin. Ortada iğreti, sahte hiçbir şey yok.

Son senelerde bir benzerini göremediğimiz bu eseri ile Said Halim Paşa hazretleri İslâm mütefekkirlerinin önüne tetkik ve tetebbu için gayet mühim birçok hakikatler koymuş bulunuyor" (Said Halim Paşa 1991: XXVIII-XXIX; Akif 2011: 103-104).

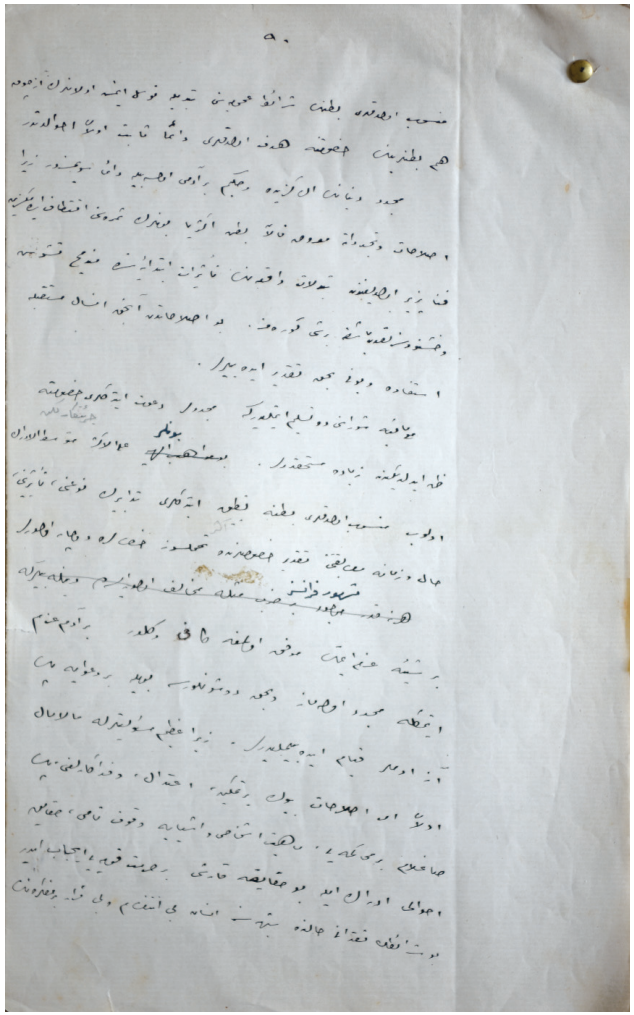

Mehmet Âkif'in el yazısıyla Said Halim Paşa'nın henüz neşredilmemiş olan Islahatımızın Esasları isimli kitabından bir sayfa

Mehmed Akif, Said Halim Paşa'nın Malta'da sürgün iken yazıp kendisine gönderdiği "*Les Instituons Politiques dans la Société Musulmane*" adlı eseri tercüme ederek

"*Millî Hâkimiyet*" bölümü hariç o sırada Ankara'da yayın yapan *Sebilürreşad* dergisinin 1922 yılı 26 Şubat - 6 Mayıs nüshalarında "*İslâmda Teşkîlât-ı Siyâsiyye" adıyla neşretti. Akif, bu eserin takdim yazısında, Paşa'nın İslam dünyasının "en büyük mütefekkirlerinden şehîd-i mağfûr"* olduğunu ve *"hakîm vezîrin fazîlet dolu meziyetleri"*nden söz etmeye gerek olmadığını ifade ediyor (Said Halim Paşa, XXX).

Akif, Paşa'nın Türkçeye başkaları tarafından tercüme edilen diğer eserlerini de "*büyük bir itina ile Türkçeye çevirmek istiyordu. Fakat vakti müsaid olmadı*" (Fergan, s. 127).

Eşref Edib'in belirttiğine göre; Mehmet Akif, fikrine uygun eserleri okuyup tercüme ederdi. Fikrine uygun olmayan eserleri tercüme etmezdi. Bu itibarla tercümeleri de onun fikirleri demektir (Fergan 2011: 612).

Eşref Edib, Sakarya zaferinden (13 Eylül 1921) sonra "*vaziyet-i siyasiyede büyük tahavvüller husule gelmişti… Bu sırada üstad (Akif), büyük İslam mütefekkiri merhum Said Halim Paşa'nın Fransızca olarak yazdığı (İslâmda Teşkîlât-ı Siyâsiyye) eserini tercüme ve neşre başladı*" (Fergan 1960: 184-185).

M. Ertuğrul Düzdağ da Akif'in, Said Halim Paşa'yı "*sevip saydığını*" (Ersoy 1987: XXXVII), O'nun *İslâmda Teşkîlât-ı Siyâsiyye* eserini yayınlamasının sebebi olarak, o sırada Ankara'da, savaş (İstiklâl Savaşı) sona yaklaşırken, kurulacak olan rejim konusunda tartışmaların yapılması ile ilgili olduğunu, üstadın "*bu eseri yayınlayarak İslâmiyet'in devlet idâresi için koyduğu esasları*

göstermek istemiştir" (Düzdağ 1998: 115-116). Düzdağ, bir başka eserinde Mehmed Akif ve arkadaşlarının Padişahlık müessesesi ile ilgili ne düşündükleri sorusuna Said Halim Paşa'nın *İslâmda Teşkîlât-ı Siyâsiyye* adlı eseriyle cevap vermektedir: "*İslâm'ın siyasi yapısını açıkladığı ve Batı cemiyetleriyle mukayese ederek farklılıklarını ortaya koyduğu mühim bir girişle eserine başlayan Said Halim Paşa, İslâmda siyasetin şeklini, kanun koyma hakkını, hükümet başkanının seçim ve selâhiyetleri ile kime karşı sorumlu olacağını, icra kuvvetini, siyasi partilerin nasıl olabileceğini ve bütün bu müesseselerin İslâm kanunlarına göre nasıl tanzim edilmesi gerektiğini etraflıca anlatmaktadır. Akif'in beğenerek ve tasvip ederek tercüme edip dergisinde yayınladığı bu eserden anladığımıza göre, adı ne olursa olsun "devlet başkanı", Şeriat ölçülerine uygun olmak şartıyla millet tarafından seçilen, Şer'i esaslara ve millet adına yine aynı esaslar dahilinde seçilmiş Meclis'e karşı sorumlu bulunan bir zattır*" (Düzdağ 1989: 183-184).

Her ikisi de birer İslamcı olan Said Halim Paşa ile Mehmed Akif'in görüşleri birbirine çok yakındır. Nitekim her iki düşünürün eserlerinde Osmanlı Devleti'nin yükseliş ve gerileyişinin sebepleri konusunda paralellik arz eden görüşler serdetmektedirler. Yine her iki düşünürde de "*vazife*" vurgusu baskındır (Öz 2014: 185-187).

Akif'in "*Batı'nın edebi yenilikleri adına aldığımız şeyler hiç işimize yarayacak mahiyetinde değildir. Biz bugün toplumumuzun gözünü açacak, duygularını yükseltecek, vatanseverlik duygularını galeyana getirecek, ahlâkını süsleyecek, kısaca bize her manasıyla edep dersi*

verecek bir edebiyata muhtacız" (Ersoy, 2011: 36) şeklindeki tespitleri Said Halim Paşa'nın yukarıda aktardığımız "*Millî Ruhu" Diri Tutmak* bölümündeki görüşlerle benzerlik göstermektedir (Said Halim Paşa, 69-70).

Akif, "*Müslümanların Batı'nın teknolojik üstünlüklerini öğrenmelerini ve bununla donanımlı olmaları gerektiğini savunur*" (Öz, 188) ki, Said Halim Paşa da aynı fikirdedir (Said Halim Paşa, 255).

Mehmed Akif, Said Halim Paşa gibi kültürle medeniyeti bir tutmaktadır. Yine Akif, İslam'ı ilerlemeye mani olarak gören aydınları da Said Halim Paşa gibi eleştirmektedir (Yıldız 2011: 56).

Said Halim Paşa gibi Akif de İslam dünyasının Batı'nın ilerleme çizgisini takip ederek gelişemeyeceğini, çünkü her milletin kendine ait izleyecek başka bir yolu olduğunu belirtmektedir (Şeyhun, 87).

Mehmed Akif, Said Halim Paşa gibi İslam'ın insanı özgürleştirdiğine inanmaktaydı. Akif, devletin halife tarafından yönetilmesine taraftardı (Alperen 2003: 357, 363). Said Halim Paşa da "*İslâm özü itibariyle bir siyasî ve sosyal kurallar bütünüdür, öyleyse ancak bir devlet formunda var olabilir… İslam cemiyetinin dinî başkanı aynı zamanda onun da siyasî başkanıdır. Diğer bir ifadeyle halifelik vasfı, zorunlu ve kaçınılmaz olarak hükümdarlık vasfını da beraberinde taşır…halife sadece doğrudan doğruya kendi emri altında bulunan cemiyetin/cemaatin değil aynı zamanda bütün bir İslâm yurdunun da kesinlikle hükümdarı olmalıdır. Bu durum, bir yandan siyasî birlik ilkesine diğer yandan ise sosyal kardeşlik ilkesine*

dayanmaktadır…İşte doktrin bundan ibarettir" demektedir (Said Halim Paşa 2004: 398-399).

Said Halim Paşa ve Mehmed Akif, aile hukuku ile ilgili düzenlemelerde İslam'ın dışına çıkılmamasını ve Batı'dan herhangi bir hukuk kuralının alınmasının doğru olmadığını ifade ederler (Alperen, 364). Nitekim Paşa, sadrazamlığı döneminde yargı organlarının birleştirilmesini esas alan *Şeriat Mahkemelerinin Usulleri Üzerine Kararname* ile İslam hukukunun rolünü ciddi ölçüde azaltmayı hedefleyen *Yeni Aile Kanununun* çıkarılmasına mani oldu (Şeyhun, 9).

Milliyetçilikle Müslümanlığı bir oranda bağdaştıranlar arasında Said Halim Paşa'dan başka Mehmed Akif de akla gelmektedir (Alperen, 356). Said Halim Paşa'da "*Türklük, bir soy olarak değil, inanç, gelenek ve kültür birliği olarak tanımlanır*" (Özyurt 2013: 95).

Değerlendirme ve Sonuç

Said Halim Paşa, sosyolojik kavramlardan *sosyal dayanışma, ekonomik ve sosyal tekamül, sosyal değişme, batılılaşma, modernleşme, kültür yabancılaşması, toplumsal çözülme* ve *kurtuluş* gibi kavramları kullanarak İslam dünyasının meselelerine çözüm getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Paşa'nın kullandığı önemli sosyolojik kavramdan biri *tesanüt* kavramıdır. Bu kavramı İslamî ve millî tesanüt olarak iki çerçevede ve iç içe ele alarak değerlendirmektedir. İslami tesanütü, İslam birliği anlamında kullanmaktadır.

Said Halim Paşa *tekamül* kavramına büyük önem vererek bu kavramı sosyal ve ekonomik tekamül olmak üzere iki yönüyle ele almaktadır. Sosyal tekamülü ahlaki olgunlaşma, ekonomik tekamülü de daha ziyade teknolojik gelişme ve maddi terakki anlamında kullanmaktadır. Sosyal tekamülün diğer bir unsuru olarak siyasi tekamülü görmekte, milletin sosyal ve siyasi hayata

serbestçe katılmasını siyasî tekamülüm ön şartı olarak değerlendirmektedir.

Said Halim Paşa, İslam toplumlarında görülen yenileşme ve modernleşme gayretlerini milli ve manevi değerlere bağlı kalarak kapsamlı ve kalıcı bir değişim olarak gerçekleşmesini istemektedir. Batı medeniyetini yalnız teknolojik ve maddi ilerlemeden ibaret saymaktadır. *Modernleşmeyi* de milletin kendi kültürünü yenileyip geliştirmesi olarak düşünmektedir. Batı'yı taklit ve Batılıların sosyal ve siyasi kurumlarının aynen alınması gibi bir değişimi kabul etmemekte buna şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü İslamiyet'in insanlara dinin yanında, bir de dünya görüşü sunduğunu kabul etmektedir. Batıdan ancak teknik ve ilmi metodların alınabileceğini belirtmektedir. Her medeniyetin kendi teşkilatlarını kendisinin oluşturabileceğini ve müesseselere bu şekilde kendi damgasını ancak kendisinin vurabileceğini söylemektedir. Medeniyetler arasında teknolojik geçişlerin olabileceğini, yoksa müesseselerle ilgili geçişlerin sağlıklı olamayacağına dikkat çekmektedir. Taklit ve iktibascılığın bir toplumun ayağa kalkmasına, iç dinamiklerini harekete geçirmesine ön ayak olamayacağını vurgulamaktadır.

Said Halim Paşa, hakim Batı ahlak ve siyaset anlayışına karşı dönemin düşünürleri gibi savunmacı bir yaklaşım sergilememektedir. O, Batı'nın tarihini ve sosyolojik gerçekliğini bilerek hareket etmemizi, Batı'ya karşı herhangi bir kompleks içine girmememizi ve Batı'dan alınabilecek düşünce ve müesseseleri iyi analiz etmemizi ve alınacak şeyleri millileştirmemize işaret etmektedir.

Paşa, *kültür yabancılaşması* olayını ilk defa ortaya atan kişi olarak kabul edilmektedir. O, Batı medeniyetini tanımayan Batıcı aydınların, kendi toplumuna da yabancı olacağını belirtmektedir. Kendi toplumunun kültürünü ve medeniyetini tanımayanların kendileri dışındaki şeyleri bilmeleri onları fikren göce ve ruhen de uyruk değiştirmeye sevk edeceğini düşünmektedir.

İslam toplumunda din-devlet-toplum ilişkisinin, dolayısıyla fert-toplum-devlet uzlaşmasının nasıl tesis edileceği hususunda İslam'ın inanç temelinin esas alınması gerektiğini ifade eden Said Halim Paşa, bu inanç temeli üzerine ahlakı ve sosyal yapıyı koyarken, devleti de sosyal yapının belirlediği siyasî bir yapılanma olarak görmektedir.

Said Halim Paşa ülke sorunlarından uzak olmayan, toplumsal şartların belirleyiciliğine dikkat çeken düşünceleri ile isabetli yaklaşımlarda bulunmaktadır.

O, kurtuluş ve ilerleme yolunda İslam esaslarının zamanın şartlarına ve çağın sorunlarına cevap verecek şekilde, yani ictihat pratiği yeniden başlatılarak, yorumlanmasını teklif etmektedir (Karaman 1987: 22).

Said Halim Paşa'ya göre fıkıh ilmi; "*sosyal ve ahlaki ilimler sahasında, insan düşüncesinin ortaya koyabildiği en mühim ve en mükemmel müessesedir, Fizik ilimleri sahasında deney metodu ne ise, sosyal ve ahlaki ilimler için de fıkıh odur.Bu ilim sayesindedir ki, İslam dünyası, aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen, bu zaman içinde yabancı hakimiyeti altında kalmasına ve bu sırada binlerce devrimin hücumuna uğramış bulunmasına*

rağmen hala ayakta durmaktadır. Müslümanlar bu sayede hala, İslami imanlarını, düşünce tarzlarını, dinin esaslarını, kendi ruhlarını ve gayelerini bütün temizliği ve saflığı ile muhafaza etmektedirler. Bu ilim sayesinde Müslümanlar, tamiri ve telafisi mümkün olmayan sosyal ve ahlaki bir çöküşe, hiçbir zaman kendilerini kaptırmamışlardır…O halde, bütün teşkilatımızı, bütün iktisadi esaslarımızı, Şeriat'ın tamamen hikmet veisabet olan ruhuna uygun bir şekilde ortaya koymak için kendisine başvuracağımız bir ilim varsa, o da fıkıhdır" (Said Halim Paşa 1991: 254, 256).

Said Halim Paşa'nın fıkıh anlayışı; Cemaleddin Efgani ve Mısır'daki Abduh ve takipçileri ile aynı değildi. Nitekim Abduh gibi Mısır modernistlerinin İslamı savunma İslam'ın özsel yeterliliğinden duydukları şüpheden dolayı iken, Namık Kemal başta olmak üzere Yeni Osmanlıların İslami savunma bicimi ebedi yeterliliğine inandıkları fıkhın daha iyi uygulanması yönündeydi (Gencer, s. 782-783). Said Halim Paşa da "İslamı, özsel olarak mükemmel kabul ediyordu, eleştirisi mükemmel olan bu dinin uygulanmasının önündeki engellere ve koşullara yönelikti" (Sala, 234).

Said Halim Paşa, İslam'ın siyasi, sosyal ve ilmi boyutunu ön plana çıkarırken, diğer İslamcı aydınlar genelde Batının kültürel ve ahlaki taarruzlarına karşı manevi değerlerle savunma durumunda kalmaktadırlar.

O, bir toplumun değişim yönünü belirleyen asıl unsurların yine o toplumun kendi kaynaklarında aranması gerektiği tespitini yaparak yerli bir düşünür olduğunu ortaya koymaktadır (Akın 2011: 144).

Said Halim Paşa, İslamcılık fikir hareketi içinde farklı bir yeri ve ağırlığı olan bir düşünürdür. Nitekim "*İslamlaşmak*" kavramını en açık ve anlaşılır bir şekilde tarif eden ve açıklayan odur (Tunaya 1962: 12). Fikirleri, günlük olayların getirdiği "*kavgacı*" yaklaşımından uzak, derin bir bakış ve tahlilci bir zihnin ürünleridir. Devlet adamlığı tecrübesi ve olaylara belli bir perspektiften bakabilme yeteneği onu diğer İslamcılardan ayıran önemli özelliğidir (Kayalı 1985: 1304).

O "*düşünen bir kafa*" idi. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardı. Daha doğrusu başkasının kafası ile düşünmezdi (Fergan 1340: 257; 1960: 126). Sosyolojik bir bakış açısıyla, olayların nedenine, niçinine, nasıllığına ilişkin yaklaşımı ve teklif ettiği çözümler diğer İslamcılara nazaran daha genel bir nitelik ve evrensellik taşımaktadır (Bülbül, 258).

Said Halim Paşa, İslami olmayan gayelerle bireylerin ve toplumun İslamlaşamayacağını, Tunaya'nın ifadesiyle "*bütün İslamcılara öncü olarak*" İslamlaşan "*birey ve Devlet, o kimse ve o teşekküldür ki, siyasi olduğu kadar sosyal bütün hak ve görevlerini, rejimini, hürriyet ve adaleti İslami prensiplerden çıkaracaktır. Bu prensipler ise bizzat İslam akidelerinden, inanç sisteminden doğmaktadırlar*". Böylece birey de, millet de Devlet de *"şuurlarını tezatlara"* kaptırmayacak ve sonuç itibariyle bocalamayacaklar. Doğu, Batı, Fransız, İngiliz hayranlıkları içinde aşağılık duygusuna düşmeyeceklerdir (Tunaya, 12-13).

Osmanlı toplumundaki İslamcıların büyük bir çoğunluğu II. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan'ın kurulması ve diğer kanunlaştırma hareketlerini desteklerken

ve bunlara şer'i dayanaklar bulmaya çalışırken, Said Halim Paşa belirtilen kurum ve kavramların Osmanlı toplumuna yabancı olduğunu ve Müslüman milletlerin Batı'dan beğenip alacağı bir şey olmadığını net bir şekilde ifade etmiş ve bu görüşünü yaptığı sosyolojik tahlillerle savunmuştur (Özcan 2001: 63). O, bu yönüyle muhafazakar bir İslamcı düşünür olarak öne çıkmıştır (Sala, 2014: 235; Çalen 2017: 28).

O, aynı zamanda bir kültür milliyetçisidir (Ağırman 2011: 41).

Yine Paşa, *"Osmanlılarda sınıf olmadığı için demokrasi, meclis ve senato gibi kurumların bütünüyle oturamayacağını, feminist hareketin karşılığında İslam'da kadın haklarından bahsetmenin abes olduğunu, hürriyet, eşitlik gibi herkesin bel bağladığı terimlerin İslam'daki manalarının ayrı olduğunu"* söylemiştir (Kara, XXXIX).

Said Halim Paşa, hürriyet ve eşitlik kavramlarına İslami perspektiften yeni açılımlar getirerek, bunların İslam toplumunda Batı'da olduğu gibi olumsuzluk ve karışıklık ifade etmediğini belirtmiştir. Paşa, Muhammed İkbal'in deyimi ile *"hürriyet, eşitlik ve dayanışmanın esas hakikatlerini yeniden keşfetme"*ye çalışmıştır (İkbal, 213).

Said Halim Paşa, Batıyı en iyi tanıyan düşünür (Meriç 1983: 240) olarak İslam dünyasının *"özgün bir medeniyet inşası için"* toplumun bütünüyle İslamlaşmasının dışında başka bir kurtuluş yolunun olmadığını, İslamlaşmayı sağlayacak en önemli dinamiğin de eğitim olduğunu ve bu yüzden çocukların ve gençlerin eğitimine büyük önem verilmesini istemiştir. *"Özgün bir medeniyet inşasıyla topyekûn İslamlaşma arasında tam bir sebep-sonuç ilişkisi bulunduğunu belirtmekte, buna karşılık geri kalmışlığın bir sebebi olarak gördüğü skolâstik zihniyeti"* eleştirmiştir (Kutluer 2001: 66).

Son dönem fikir hareketleri üzerinde çalışanlar, Said Halim Paşa'nın da içinde olduğu ve başını çektiği, İslam dünyasının sorunlarını *"felsefi ve sosyolojik açıdan"* irdeleyip fikir geliştiren İslamcıların *"meseleye daha gerçekçi ve çözüm getirici olarak yaklaştıklarını"* belirtmektedirler (Kara 1980: 18, 19; Kayalı, 1304-1306).

Said Halim Paşa'nın diğer önemli bir özelliği, *"İslami yönetim şeklini çağdaş terimlerle ifade eden ilk başarılı çalışmayı" İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye* eseriyle ortaya koymasıdır (Meryem Cemile 1986: 198). Bu çalışmayla ayrıntılara girmeden ideal bir İslami devlet modelinin genel esaslarını çizdiği ve Cumhuriyet'e taraftar olduğu ortaya çıkmaktadır (Kuran 1979b: 25; 1979a: 281).

Said Halim Paşa önerdiği siyasal sistemde; yürütme görevini devlet başkanı ağırlıklı olarak düşünmekte olup, devlet başkanının ve meclisi oluşturan milletvekillerinin millet tarafından seçilmesini, meclisin yalnız devlet başkanını dolayısıyla hükümeti denetleme görevinin bulunmasını, kanunların da İslam hukukuna vakıf bir hukukçular heyeti tarafından yapılmasını istediği ortaya çıkmaktadır.

Said Halim Paşa'nın eserleri; *"Türk düşünce tarihinin XX. yüzyıl başlarındaki en parlak metinleri arasında yer"* almaktadır (Ayvazoğlu, 57).

Said Halim Paşa'nın fikirlerinin olgunlaşmasında Tunuslu Hayrettin Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın

fikirlerinin kısmen etkili olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Nitekim kimi fikirlerinin özellikle de hürriyet, eşitlik, adalet terimleri üzerinde durması ve Batılılaşmaya tavır alışı bu iki düşünürün fikirleriyle paralellik gösterdiği görülmektedir (Bostan 2008: 69-92; Öz 2011: 168). Ayrıca Koçi Bey ve Namık Kemal'den etkilendiği belirtilmektedir (Sala, 230, 234). Paşa'nın siyaset ahlakı görüşlerinde de Farabi, Gazali, İbn-i Haldun, Koçi Bey ve Kınalızade Ali'nin tesirlerinin olduğu ifade edilmektedir (Bekiroğlu 2015: 67, 107, 151,155,157).

Said Halim Paşa'nın düşünceleriyle kime tesir ettiğine gelince; bu konuda Kayalı *«ülke sorunlarından kopuk olmayan ve sosyal şartların etkisini önemseyen her tür İslamcı akımın»* onun *«düşüncelerinin doğal uzantısı»* olduğunu belirtmekte ve örnek olarak da Mehmet Akif Ersoy ve Sezai Karakoç'u vermektedir (Kayalı, 1306). Bülbül ise, Türkiye dışında bir ölçüde etkili olduğunu ve örnek olarak Muhammed İkbal, Pickhall ve Meryem Cemile'yi göstermektedir (Bülbül, 252). Bu konuda İsmail Kara, Paşa'nın *«etkisi olmayan özgün bir düşünür»* olduğunu, bir bakıma İsmet Özel gibi anlaşılamadığını ifade etmektedir (Kara 1994: 64-67).

Yapılan bu tespitlerle birlikte, en azından Said Halim Paşa ile paralel fikirler ileri süren, alıntılar yapan, atıflarda bulunup görüşlerini eleştirmeyen düşünürlerin Paşa'dan etkilendiğini düşünmekteyiz. Bunların başında da Mehmed Akif Ersoy, Eşref Edip Fergan, Muhammet İkbal, Pickhall, Meryem Cemile, Mümtaz Turhan, Sezai Karakoç, Cemil Meriç, Erol Güngör, Taha Akyol, Süleyman Hayri Bolay ve İsmet Özel gelmektedir (Şengüler 2000: 443-447, 449; Bostan 2011: 98-99).

Sonuç olarak; İslamcılık düşüncesinin teorisyeni olarak kabul ettiğimiz Said Halim Paşa, İslam dünyasının en büyük mütefekkirlerinden olup (Şengüler, 449), bu dünyaya *"akıl hocalığı"* yapacak düzeyde geniş bir kültüre, İslami bilgi donanımına ve idari tecrübeye sahip bulunuyordu. İslam toplumuna akıl hocalığı yaptığı zaman da onlara tavsiyesi *Avrupalılaşmak değil İslamlaşmak* olmuştur (Meryem Cemile, 197).

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 25, s. 121.

AĞIRMAN, Ferhat; "İslâmcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa'da Milliyetçi Yaklaşımlar", *TYB Akademi*, Sayı 3 (Ankara Eylül 2011), s. 27-43.

AKÇURA, Yusuf; *Türkçülük*, (sadeleştiren Sakin Öner), İstanbul 1978.

AKIN, Mahmut H.; "Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi", *TYB Akademi*, Sayı 3 (Ankara Eylül 2011), s. 141-149.

AYVAZOĞLU, Beşir; "Mehmed Âkif'in Prens Dostları", *Türk Edebiyatı*, Sayı 458 (İstanbul Aralık 2011), s. 56-61.

BEKİROĞLU, Halit; *Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlâkı*, İstanbul 2015

BOSTAN, M. Hanefi; *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul 1992.

BOSTAN, M. Hanefi; "Said Halim Paşa'nın Sosyolojik Fikirleri", *Türkiye'de Sosyoloji*, c. I (derl. M. Çağatay Özdemir), Ankara 2008, s. 69-92.

BOSTAN, M. Hanefi; "Said Halim Paşa'da İslâmlaşmak Düşüncesi", *TYB Akademi*, Sayı 3 (Ankara Eylül 2011), s. 81-99.

BÖLÜKBAŞI, Rıza Tevfik; *Biraz da Ben Konuşayım*, (yay. Abdullah Uçman), İstanbul 1993.

BÜLBÜL, Kudret; *Said Halim Paşa*, Ankara 2006.

ÇALEN, Mehmet Kaan; "Said Halim Paşa Üzerine Notlar: İslâm Âleminin Gerileme Sebepleri ve Türklerin İslâm Tasavvuru", *Asia Minor Studies*, Sayı 9 (Kilis Ocak 2017), s. 12-32.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul; *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar 2*, İstanbul 1989.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul; *Mehmed Akif Ersoy*, 2. Baskı, Ankara 1998.

EMİNOĞLU, Mehmet; "İslamcılık Akımının İki Amansız Düşmanı", *Girişim*, Sayı 20 (İstanbul-Mayıs 1987), s. 16-19.

ERSOY, Mehmed Âkif; *Safahat*, (yay. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1987.

ERSOY, Mehmed Âkif; *Düzyazılar, Makaleler, Tefsirler, Vaazlar*, (haz. A. Vahap Akbaş), 2. Baskı, İstanbul 2011.

(FERGAN), Eşref Edib; *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, 2. Baskı, İstanbul 1960; yay. haz. Fahrettin Gün, 2. Baskı, İstanbul 2011.

(FERGAN), Eşref Edib; "Âlem-i İslâm İçün Pek Büyük Bir Ziyâ'", *Sebilürreşad*, Sayı 492 (Ankara 1340), s. 256-259.

GENCER, Bedri; *İslâm'da Modernleşme (1839-1939)*, 4. Baskı, İstanbul 2017.

Harp Kabineleri'nin İsticvabı, İstanbul 1933.

İKBAL, Muhammed; *İslam'da Dini Düşünce'nin Yeniden Doğuşu*, trc. N. Asrar, İstanbul 1984.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Sadrazamlar*, c. IV, İstanbul 1982.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Asır Türk Şairleri*, c. III-IV. İstanbul 1970.

KARA, İsmail; "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri", *Fikir ve Sanatta Hareket*, Sayı 11-12 (İstanbul Ocak-Şubat 1980), s. 18-23.

KARA, İsmail; "İslam Dünyasının Gerileme Sebepleri", *Fikir ve Sanatta Hareket*, Sayı 14 (İstanbul Nisan 1980), s.19-24.

KARA, İsmail; *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. I, İstanbul 1986.

KARA, İsmail; "Türkiye'de Yalnız İslamcılık Düşüncesi'nin Tam Bir Antolojisi Var" (söyleşi), *Nehir*, Sayı 8 (İstanbul Haziran-Temmuz 1994) s. 64-67.

KARAMAN, Hayrettin; "İslamcıların Fıkıh Anlayışı", *Girişim*, Sayı 20 (İstanbul Mayıs 1987), s. 22.

KAYALI, Kurtuluş; "Said Halim Paşa", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Fasikül 41 (İstanbul 31 Mart 1986), s. 1304-1306.

(KUNTAY), Mithat Cemal; *Mehmet Akif*, İstanbul 1939.

KURAN, Ercüment; "Osmanlı İmparatorluğunda İslamcılık Düşüncesinin Gelişmesi", *Türk Kültürü*, c. XVII/203-204 (Ankara 1979), s. 275-281.

KURAN, Ercüment; "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1979, s. 21-25.

KUTLUER, İlhan; "İslamcılık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXIII (İstanbul 2001), s. 65-67.

MANSUR ALİ NASIF, *Tac Tercemesi*, c. V, trc. Bekir Sadak, İstanbul 1980.

MERİÇ, Meriç, "Batılılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. I (İstanbul 1983), s. 234-244.

MERYEM CEMİLE; *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, İstanbul 1986.

ÖZ, Asım; " Fark Düşünürü ve İslâmcılık Üzerine Dolaylı Açılımlar", *TYB Akademi*, Sayı 3 (Ankara Eylül 2011), s. 151-174.

ÖZ, Asım; " Mehmet Akif'in Düzyazılarında Çağdaş Dünya Sorunlarının Ele Alınışı", *Tezkire*, Sayı 48 (İstanbul 2014), s.171-196.

ÖZCAN, Azmi; "İslamcılık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXIII (İstanbul 2001), s. 62-65.

ÖZYURT, Cevat; "Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslâmcılığın Oluşumu", *Muhafazakar Düşünce*, Sayı 37 (İstanbul 2013), s. 67-102.

SAİD HALİM PAŞA; *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrube-i Kalemiyye*, İstanbul 1334.

SAİD HALİM PAŞA; *İslamlaşmak*, Dar'ül- Hilafe 1337.

SAİD HALİM PAŞA; *Buhranlarımız*, İstanbul 1338.

SAİD HALİM PAŞA;"Said Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Layd Corc ve Klemansoya Uyarma Mektupları", (yay. Cemal Kutay), *Tarih Sohbetleri*, Nr. 8, İstanbul 1968, s. 137-166.

SAİD HALİM PAŞA; *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ,), İstanbul 1991.

SAİD HALİM PAŞA;"Türkiye ve Hilafet" (trc. İsmail Taşpınar), *Hilafet Risâleleri*, c. 4 (haz. İsmail Kara), İstanbul 2004, s.391-408.

SALA, Bedir; "Said Halim Paşa: Nostalji ve Ütopyaya Mesafeli Bir İslamcı", *Tezkire*, Sayı 48 (İstanbul 2014), s. 227-240.

SANDERS, Liman von; *Türkiye'de Beş Sene*, çev. Muzaffer Albayrak, 6. Baskı, İstanbul 2013.

SOYDAN, Mehmet Rüyan; "Said Halim Paşa'nın Bilinmeyen Eserleri ve 'Islahatımızın Esasları' İsimli Risalesi", *Türk Edebiyatı*, Sayı 458 (İstanbul Aralık 2011), s. 62-63.

ŞENGÜLER, İsmail Hakkı; *Mehmet Akif Külliyatı*, c. VI, İstanbul 2000

ŞEYHUN, Ahmet; *Said Halim Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür (1865-1921)*, trc. Derya Göçer, İstanbul 2010.

ŞIRACIYAN, Arşavir; *Bir Ermeni Teröristin İtirafları*, trc. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul 1997.

TUGAY, Emine Fuat; *Bir Aile Üç Asır*, trc. Şeniz Türkömer, İstanbul 2013.

TUNAYA, Tarık Zafer; *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962.

"Türk Derneği", *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*, c. I (yay. M. Ertuğrul Düzdağ, Mustafa İ. Uzun, K. Gültürk, İ. Türe, M. Mergen, F. Recep, O. Uslu, N. Sağlam, S. Atay, C. Yücel), 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 302.

YILDIZ, M. Cengiz; "Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik", *TYB Akademi*, Sayı 3 (Ankara Eylül 2011), s. 45-65.